

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ
У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти –другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, 613 групи
Ласківська Юлія Олегівна
Керівник: кандидат філологічних наук,
доцент **Мафтин Л.В.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4/1 від 16 листопада 2021 р*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	7
1.1. Аналіз процесів становлення і розвитку риторики в історії педагогічної думки	7
1.2. Риторична діяльність вчителя початкової школи як об'єкт дослідження у працях вітчизняних і зарубіжних науковців.....	20
1.3 Стан сформованості риторичних умінь у майбутніх вчителів початкової школи.....	36
Висновки до першого розділу	46
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	48
2.1. Характеристика компонентів риторичних умінь майбутніх учителів початкової школи.....	48
2.2. Технологічний підхід формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкових класів.....	67
Висновки до другого розділу	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	89

ВСТУП

Актуальність теми. Кінець XX – початок XXI століття для нашого суспільства характеризується глибокими демократичними перетвореннями, які спричинили необхідність перебудови освіти і науки. Питання реформування освіти в Україні постійно перебуває в полі зору найширшої громадськості та уряду. Прийняті в період розбудови нашої держави Закон «Про освіту», «Про мови», «Про вищу освіту» та Національна доктрина розвитку освіти є визначальними при виборі шляхів розвитку науки та освіти й сприяють, насамперед, вільному розвитку людської особистості, формують цінності правового демократичного суспільства в Україні.

У сучасному світі розвиток людства, підвищення його творчої активності багато в чому залежить від якості освіти. Гуманізація, гуманітаризація та демократизація середньої та вищої школи передбачає формування й розвиток освіченої, творчої особистості з високим рівнем духовності і культури. Нова стратегія Державної програми розвитку вищої освіти визначає впровадження дистанційного навчання, модульно-рейтингової системи, активну участь студентів у процесі навчання і глибоке оволодіння викладачами вищих закладів новаціями в різних галузях знань, сучасними досягненнями науки, новітніми технологіями, опанування й використання нових педагогічних методів [93].

З огляду на це зростають вимоги до загальної та професійної культури вчителя, до рівня його підготовки. Серед низки важливих завдань реформування вищої освіти першорядним виступає підготовка висококваліфікованих випускників, що майстерно володіють мистецтвом живого слова, правилами якого їх озброює риторика. Загальна практика оволодіння професійною риторичною майстерністю поступово стає невід’ємним елементом підготовки фахівців практично будь-якого виробничого профілю.

У нових соціально-економічних умовах реалізація мети освіти щодо гармонійного розвитку людини не тільки як особистості, але й найвищої цінності суспільства зумовлює як нагальну потребу обґрунтування нових підходів до

підготовки фахівців, які поєднували б глибокі фундаментальні теоретичні знання й ретельну практичну підготовку. Важливого значення набуває проблема риторичної культури майбутніх учителів початкової школи.

Виняткова роль у професійній діяльності вчителя початкових класів належить усному слову, яке є важливим засобом переконання, інструментом позитивного впливу на особистість. Учитель початкових класів роз'яснює, переконує, консультує, виступає посередником при вирішенні спірних питань, вступає в дискусію. Саме тому, оптимальна мисленнево-мовленнева поведінка, що проявляється в різних комунікативних ситуаціях виступає для вчителя початкової школи професійною нормою, в той же час риторичні вміння виражають здатність оволодіння усіма видами переконуючого усного слова в монологічних, діалогічних і полілогічних формах – професійно необхідними.

Стан дослідження проблеми. У наукових працях провідних українських риторів розроблено основні питання теорії й практики переконуючої комунікації на рівні вимог сучасності. Так, дослідження І.Зязюна, А.Капської, Л.Мацько, О.Мороза, М.Пилинського, Л.Савенкової, Г.Сагач, Н.Тарасевич висвітлюють проблеми формування професійної, а саме мовленнево-комунікативної, культури педагогів сучасності.

У висвітленні означеної проблеми цінними для нашого дослідження є наукові праці Н.Голуб, О.Волкова, Л.Мацько, О.Мацько, Ю.Рождественського, Г.Сагач, І.Шведова, О.Юніної, у яких фундаментально обґрунтовано теоретичні засади риторики як науки та закони ефективності риторичної діяльності. При визначенні системи риторичних умінь фахівців цінними для дослідження є ідеї С.Абрамовича, С.Іванової, М.Львова, Є.Ножина, І.Шведова, В.Стец, І.Стец, М.Костючика, Г.Онуфрієнко. Цінними для нашого пошуку є непересічні доробки А.Капської, А.Михальської, О.Мурашова, Л.Савенкової, О.Юніної з проблем педагогічної риторики; праці В.Абрамяна, І.Зязюна, С.Сисоевої розкривають аспекти педагогічної творчості в процесі розвитку та мисленнево-мовленневої діяльності; такими авторами як: Х.Леммерманом, Д.Александровим, Д.Вагаповою, Н.Бабич, М.Єрастовим, М.Кохтевим, А.Первушиною, П.Сопером,

Є.Тягнирядно, В.Шейновим розроблені методичні рекомендації формування риторичних умінь. Проте, проблеми комунікативно-риторичної компетентності вчителя початкових класів у наукових працях висвітлювались недостатньо.

Вагомою складовою формування гармонійної особистості як найбільшої цінності демократичного суспільства є у педагогічному аспекті риторична підготовка. Саме вона спрямована на розвиток мовленнєвої культури, продуктивного мислення, комунікативної компетентності. Необхідно, щоб цей розвиток ґрунтувався на етичних засадах добра, істини, краси.

Актуальність дослідження проблеми обумовлюють також низка протиріч, що виявляються у процесі професійного становлення вчителя початкових класів: між достатньою кількістю досліджень з проблеми риторичної підготовки майбутніх педагогів у ЗВО і недостатнім відображенням процесу формування риторичних умінь в умовах професійної підготовки у вчителів початкових класів; необхідністю підвищення рівня сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкових класів і відсутністю відповідних педагогічних умов їх формування в процесі фахової підготовки тощо.

Отже, актуальність проблеми і виявлені протиріччя зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Формування риторичних умінь у фаховій підготовці майбутніх учителів початкової школи».**

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати особливості формування риторичних умінь у фаховій підготовці майбутніх учителів початкової школи.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз риторичної діяльності вчителя початкової школи у працях вітчизняних і зарубіжних науковців.
2. Обґрунтувати сутність та основні характеристики риторичних умінь як професійної якості майбутніх учителів початкових класів.
3. З'ясувати стан сформованості риторичних умінь у майбутніх вчителів початкової школи.
4. Визначити особливості формування риторичних умінь майбутніх вчителів початкової школи в процесі фахової підготовки.

Об'єкт дослідження: формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи.

Предмет дослідження: особливості формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі фахової підготовки.

Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети дослідження використовувалися такі **методи:** *теоретичні:* аналіз філософських, риторичних, педагогічних, і навчально-методичних джерел; теоретичне моделювання процесу формування риторичних умінь, що надало змогу узагальнити наукові підходи, розробки і пропозиції вітчизняних і зарубіжних учених, виявити основні напрямки дослідження, описати педагогічну технологію формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи; *емпіричні:* збір та обробка емпіричних даних (анкетування, тестування, бесіди) використовувалися з метою діагностики, сформованості риторичних умінь у студентів; *статистично-математичні:* для аналізу та узагальнення результатів; *графічні:* дали змогу відобразити оптимальну інформацію.

Теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що: описано зміст педагогічного поняття «риторичні вміння майбутніх учителів початкової школи»; особливості формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи, технологічний підхід зазначеного процесу, який включає мету, етапи, зміст, форми, методи, засоби, умови та результат їх формування.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості впровадженні основних результатів дослідження в педагогічну практику, в зміст дисципліни за вибором «Риторика» для студентів спеціальності «Початкова освіта».

Структура роботи. Дослідження складається з вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ РИТОРИКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

1.1. Аналіз процесів становлення і розвитку риторики в історії педагогічної думки

У сучасному світі розвиток людства, підвищення його творчої активності багато в чому залежить від якості освіти. Гуманізація, гуманітаризація та демократизація середньої та вищої школи передбачає формування та розвиток освіченої, творчої особистості з високим рівнем духовності і культури. У багатьох ЗВО, старших класах гімназій, ліцеїв, середніх шкіл вводиться навчальна дисципліна «Риторика». Зазначимо, що викладання риторики в Україні не сьогодні відновлюється, адже ще з давніх часів в українській освітній системі однією з основних гуманітарних дисциплін була риторика, і ми маємо саме відтоді риторів світового рівня.

З давніх часів поняття «риторика» не мало однозначного визначення та пояснення. Античні ритори такі як. Арістотель, Платон, Сократ, визначали риторику як мистецтво впливу на волю і розум громадян засобами слова. Ще у Стародавньому Римі, досить великого значення надавали «прикрашенню» думок, і саме тому риторику такі мислителі як, Цицерон, Квінтіліан, вважали мистецтвом красномовства, натомість сучасні дослідники Л.Введенська, Р.Барт, Т.Ладиженська, Ю.Рождественський, Л.Павлова, Г.Сагач, П.Сопер трактують її як один із специфічних видів людської діяльності. Інший погляд розкриває риторичний словник, яке окреслює наступне визначення: «Риторика – (від грецьк. *ῥητορικὴ τέχνη* – ораторське мистецтво) – теорія ораторського мистецтва; наука красномовства. Риторика – це наука про закони управління мисленнево-мовленневою діяльністю [43, с.238]». На нашу думку, вище вказані визначення риторики є правильними на певних етапах її розвитку.

Зародження риторики пов'язується з греко-римською цивілізацією, хоч корені її сягають значно глибше. Перше цілісне, системне уявлення про стародавнє красномовство дають джерела риторики Стародавньої Греції часів правління Перікла (490 – 429 рр. до н.е.). Саме йому належать перетворення перетворення у суспільному житті, адже він ввів платню посадовим особам. Мислитель був вільний від пафосу і розпалювання емоцій у слухачів, не намагався вразити слухачів, наполегливо відстоював принцип демократії, у найбільш складних ситуаціях, вдавався до патетики, широко застосовував риторичні прийоми, зокрема, градацію.

Першими вчителями красномовства вважаються Корах і Тісій, які, на думку Квінтіліана, створили найдавніші посібники з риторики (V ст. до н.е.) [63, с.16].

Розвиток риторики в Давній Греції у V – IV ст. до н.е. пов'язаний з епохою софістики і стимулювався цим вченням. Філософ-софіст Піфагор (V ст. до н.е.) одним із перших застосував діалогічну форму викладу думок і класифікував висловлювання на питання, відповіді, накази і прохання. Спочатку софістів вчили правилам логічного мовлення, прийомам доведення і спростування, але дуже скоро відійшли від цього. Головною ознакою їхніх промов стало застосування різного роду словесних і логічних вивертів, за допомогою яких можна добитися перемоги над супротивником.

Найбільшої слави як видатний ритор зазнав Горгій з Леонтини (483 – 375 рр. до н.е.), він вперше уважно проаналізував звукову організацію словесних засобів. Саме Горгій утвердив принцип «риторика – майстер переконання», і розробив ряд засобів, якими оратор може, насолоджуючи душу слухача, вести його за собою» [15, с.45].

Найпоширенішим видом практичної риторики у Стародавній Греції було судове красномовство. Людина, яка виступала у суді як відповідач, ризикувала своїм майном, свободою, життям. Виступаючи як обвинувачувач, та ж людина ставила під удар іншого. Проте доля і обвинувачувача, і обвинуваченого залежала лише від вердикту суддів. Тому, щоб виграти судову справу, необхідно було

добре підготувати і виголосити промову на свій захист – апологію. Однак з таким завданням не всі могли впоратися. Саме тому і з'явилися логографи – люди, які писали захисні промови для клієнтів суду, а ті, в свою чергу, змушені були вивчати написане логографом напам'ять. Визнаним логографом був Лісій (бл. 435 – бл. 380 рр. до н.е.) – прославлений судовий оратор Аттики. Саме він увів у обгій жанр судової промови, визначивши при цьому еталонні параметри її стилю та способу аргументації.

Подальший розвиток античного красномовства пов'язаний з іменем Ісократ (436 – 388 рр. до н.е.). Він створив у Афінах школу красномовства, яка стала великим риторичним центром Еллади. У школі Ісократ фізичні вправи спрямовані на розвиток пластики, сценічної промови поєднувалися із вивченням філософії, права, історії, математики, політики, мистецтва, літератури, економіки і риторики. Саме ця школа виробила канон побудови ораторського твору, згідно з яким останній структурували на вступ, виклад теми, а також спростування висновків та аргументів опонента. Ісократу належить виведення риторики на рівень дисципліни, що цілеспрямовано вивчалась [80, с.239].

Визначним мислителем античності, який досконало володів діалектичним методом діалогу, був афінський філософ Сократ (469 – 399 рр. до н.е.). Він збагатив практичну риторику своїми розробками політичної полеміки та еристики – суперечки в процесі пошуку істини, а точніше – такої бесіди, в якій міркування розвивається шляхом зіткнення протилежних думок і кожний відстоює власну позицію. Сократ практикував риторичний прийом, згодом названий сократівською іронією: він нічого не заперечував у словах співбесідника, лише просив пояснити незрозумілі місця його тверджень. Сократ не залишив по собі ніяких творів. Але його вчення для нащадків зберіг Платон, відтворивши у своїх роботах більшість ідей філософа.

Великий любомудр Платон (427 – 347 рр. до н.е.) продовжив ідеї Сократа. Платон виділяв два види здібностей, властивих ораторові (аналіз та синтез):

- 1) уміти все розділити на складові частини;
- 2) уміти все узагальнити і звести до єдиної ідеї.

Платон висунув вимоги й до розміру та побудови промови і наголошував, що все у промові має бути гармонійно поєднане.

У класичній давньогрецькій риторичі Демосфен (384 – 322 рр. до н.е.) став її символом. Стиль Демосфена надзвичайно експресивний: оратор розпочинає дане мистецтво з так званої гноми (моральної сентенції), її він розвиває на конкретних прикладах, гіпербол, в гроні метафор, антитез, риторичних запитань. Його промови мають блискучу логічну побудову, містять різноманітні риторичні засоби, відзначаються ритмічністю і мелодійністю.

«Справжнім реформатором риторичи став Арістотель (384 – 322 рр. до н.е.). Саме він дав наукове обґрунтування риторичи, розширив її предмет. Відомі трактати Арістотеля «Риторика або «Про мистецтво риторичи» висвітлюють його риторичне вчення. За Арістотелем, риторика – «здатність знаходити можливі способи переконання відносно кожного предмета» [6, с.19].

У «Риторичі» знайшли своє обґрунтування: а) загальні принципи риторичи; б) особистість оратора, специфіка його аудиторії; в) техніка, спосіб висловлювання думки ратора; г) правдоподібність як основна умова викладу подій. Природним вважав Арістотель поділ риторичних промов на три види: дорадчі, або політичні, судові та епідейктичні, або урочисті. Справа промов дорадчих – «схиляти» або «відхиляти», судових – «звинувачувати» або «виправдовувати», епідейктичних – «хвалити» або «гудити».

Головним у риторичі Арістотель вважав пошук доказів, способів, переконань. Він скеровував увагу риторів і ораторів на такі чинники:

- 1) предмет риторичи;
- 2) позу оратора;
- 3) очікування емоції;
- 4) стиль промови. З

начну увагу у своїй «Риторичі» видатний оратор приділив дослідженню стилю. У промові філософ виділяє чотири частини: передумову, розповідь, докази, висновки. Таким чином, теорія ораторського мистецтва Арістотеля

визначила напрямок розвитку риторики та на багато століть установила загальні закони красномовства.

У III ст. до н.е. в епоху еллінізму в риториці розвинувся новий напрям – азіанізм. У цей час надзвичайно поширилися епідейктичні промови. Оскільки риторика все ще була основою освіти, у школах вправлялися у вигаданих промовах політичного та судового характеру – декламаціях. Це призвело до того, що промови тяжіли до пишномовності, емоційної патетики, відпрацьованого ритму. Новий стиль в риториці з часом перетворився на символ поганого смаку, тому що у II – I ст. до н.е. виник аттікізм, який наслідував кращі традиції творів Лісія та Фулідіда. Видатними представниками цього напрямку вважаються Діонісій Гелікарнаський та Кекілій [51, с.109].

Величезного авторитету риторика набула у II ст. до н.е. за часів римського панування, в той час, коли римляни, підкоривши Грецію та більшість еллінізованих країн, переймають грецьку культуру. Хоча у 161 р. до н.е. грецькі вчителі риторики зазнали гонінь у Римі.

У другій половині II ст. до н.е. відомим серед видатних ораторів Риму є Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.). Теорія риторики, створена ним, послідовно викладена в працях «Про оратора», «Брут», «Оратор», які висвітлюють історію грецької та римської риторики, вирішують завдання красномовства, у них йдеться про техніку, прийоми та стиль оратора. Значне місце в теорії Цицерона відводиться положенню про ідеального оратора. Він створює образ оратора – політика і правозахисника, який знайомий з усіма науками, бо саме вони дають йому методику мислення і матеріал для його промов. Теорія красномовства Цицерона ще довго була зразком яскравого індивідуального стилю.

Засновником першої державної риторської школи в Римі був Марк Фабій Квінтіліан (бл. 35 – 96 рр. н.е.). Саме тому його вважають засновником риторичного педагогічного напрямку. У своїй праці «Дванадцять книг настанов з риторики», яка мала на меті виховання громадського і судового оратора, він фактично будує систему освіти, у якій передбачено: тілесне й духовне виховання оратора; мовленнєву освіту, освіту в галузі права і філософії, тренування у

винаході думок, вивчення прецедентів ораторської практики, виховання етики; врахування інтересів аудиторії; організацію мовлення за частинами мови; розгляд пристосування оратора до суспільної сфери.

Ораторське мистецтво значною мірою сприяло поширенню християнства, бо слово Боже несли людям проповідники: «Спочатку було Слово. І слово в Бога було. І Бог був Слово» [72, с.7].

«У I ст. н.е. з'явилася гомілетика – християнська проповідь або мистецтво проповіді. Теоретичні, моральні та соціальні основи гомілетики подані у Главі X Євангелія від Матфея. Перші півстоліття свого існування християнство розповсюджувалося усно в проповідях і оповіданнях. Рання монологічна проповідь була спрямована на роз'яснення, сповіщення істини і тим самим мала певну дидактичну мету. Дослідник євангельської риторики Г.Курбатов твердить, що у проповідях II ст. з'являються іудейські та греко-римські традиції» [92, с.39].

Класиками християнської риторики (гомілетики) вважаються Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст – проповідники, які одержали освіту ще в язичницьких риторичних школах. У проповідях цих християнських ораторів органічно поєдналися риторичні традиції античності та біблійний ліризм.

Після утвердження православ'я з'явилася можливість реформи школи на основі двох ступенів освіти: тривіума (граматика, риторика, філософія) і квадривіума (математика, музика, астрономія, богослов'я). Ця система шкільної освіти замкнула цикл змін, до яких привела християнська риторика. Поряд з гомілетикою зберегла повну силу ораторика як учення про державну і судову промову, а також діяла риторика Квінтіліана. Риторика середньовіччя була надбанням християнської церкви: ораторське мистецтво розвивалося на церковних кафедрах, в університетах та судах, політичне ж красномовство у цей період майже не існувало.

З II – III ст. генезу риторики можна розглядати як розвиток національних риторичних шкіл. Останні мали три тенденції розвитку риторики і відповідно до цих тенденцій визначали її основні завдання.

1. Навчальна риторика – слугувала для розвитку мистецтва слова в учнів. Це було спільне завдання для всіх національних шкіл.

2. Протестантська риторика – об'єднувала проповідницьке і ділове практичне мовлення.

3. Раціональна риторика – поєднувала завдання виховання красномовства і розвитку наукового мовлення [87, с.239].

Наприкінці XVII ст. розвиток риторики базувався на побудові змісту та деталізації прийомів красномовства (як загальний принцип). Про що детально описано в авторитетних риториках У.Кембела та В.Блера (Англія).

Українська риторична школа вирізнялася з-поміж інших національних шкіл цікавими теоретичними розробками та самобутніми зразками промов. Після прийняття християнства Київською Руссю наші пращури стали причетними до нового духовно-культурного середовища. Християнську культуру необхідно було поширювати серед народу за умов, коли не вистачало книг Святого Письма, а освіту могли отримати одиниці. Поширенню риторичних традицій сприяла діяльність братів Кирила і Мефодія, які заклали основи слов'янської писемності й переклали основну богословську літературу. У Київській Русі саме в XI ст антична риторика та грецька міфологія стали відомими. Сучасник князя Ярослава чернець Георгій Амартол уклав «Хроніку» на основі грецької міфології. З XI – XII ст. у Київській Русі став відомим «Еллінський літописець». Він увійшов складовою частиною у давньоруський літопис. Відтоді грецька міфологія і риторика широко входили в культурний обіг наших предків. Це стосується художньої прози, поезики, прикладного мистецтва.

Ораторське мистецтво Київська Русь пізнавала з кращих зразків візантійської літератури та літератури південних слов'ян. Саме в той часбула розвинена система ораторських жанрів і розлога теорія риторики. Так, «Ізборник» (1073 р.) Святослава – це своєрідна енциклопедія візантійської вченості. У ньому вміщені уривки з церковних творів, історичні й філософські трактати, йдеться про особливості риторичного стилю.

Наприкінці XII ст. з'явилась популярна хрестоматія «Пчела», що містила настанови та афоризми – переважно із Святого Письма, патристики, але почасти й з античних творів. До зразків оригінального письменства Київської Русі належать «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Послання» Кліма Смолятича, «Повстання» Кирила Турівського, «Поучення» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора Літописця та ін. Твори митрополита Іларіона та Кирила Турівського мали викінчені структурні особливості, були насичені яскравими образами-символами, художніми риторичними фігурами [77, с.124].

Розвиток античної спадщини українською риторикою досяг свого апогею у кінці XVI ст. Герасим Смотрицький та Захарій Копистянський – видатні ритори згаданого періоду – відстоювали концепцію духовної спадкоємності між Стародавньою Грецією і Київською Руссю.

Отже, на основі античного красномовства і гомілетики ранньоукраїнського періоду розвинулась вітчизняна риторика. Вона зайняла вагоме місце в системі освіти, а також зробила значний внесок у скарбницю світової риторичної культури. Тематика полемічних творів потребувала розширення мовних надбань українського фольклору.

Риторіку включили в програми навчання в Україні саме в ту пору, коли почала інтенсивно формуватись «національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної української держави. В ту добу Україна, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву особистості: вивчення риторики стало засобом піднесення духовної активності народу» [77, с.124].

У XVI – XVIII ст. в Україні виникають братства. Православні братства (Київське, Львівське та Луцьке) започаткували школи та книжність. В цих школах інтенсивно вивчали риторіку, тому що нагальною була потреба а обороні православ'я. Риторика та піїтика посідали почесне місце серед філологічних дисциплін у Чернігівському, Переяславському та Харківському колегіумах.

Величезну роль у розвитку української культури у XVII ст. відіграв митрополит Київський Петро Могила. Ним була заснована на основі Київської

братської школи Академія, котра не поступалась тодішнім західноєвропейським університетам, а також започаткував літературу і мистецтво нового барокового стилю, оновивши мову церковної пропаганди. В Академії вивчення риторики входило до програми найвищого освітнього рівня поряд з богослов'ям, філософією та поетикою.

Ім'я Академії прославив і такий видатний ритор-гуманіст, як Феофан Прокопович (1681–1736). Основні питання курсу риторики, який він читав у Києво-Могилянській академії, Ф.Прокопович виклав у трактаті «Про риторичне мистецтво». «До неї входили десять книг, що містили: загальні вступні настанови; добір доказів і ампліфікацій; розташування матеріалу; мовностилістичне оформлення промови; прийом трактування почуттів; метод писання історій і молитов, судовий і дорадчий вид промов; епідейктичні операції, священне красномовство; особливості пам'яті оратора і виголошення ним промов» [87, с. 103 – 435].

Великого значення теорії і методиці риторики надавав Ф.Прокопович. Ф.Прокопович розвинув теорію риторичного ідеалу, значну частину його риторичного курсу складали композиції текстів, розробки стилів і жанрів, риторичних фігур, способів словесного вираження.

Видатний ритор виділив такі функції риторики: «соціально-організаційну (засіб агітації), культурно-освітню (життя народу, країни), одержання нових знань, вплив на громадську думку» [38, с.45].

У Києво-Могилянській академії вчився останній видатний представник давньої книжної української мови, поет у стилі релігійного бароко, філософ Григорій Савович Сковорода. Мова Г.Сковороди – це мова «українського бароко з її обома полюсами – церковнослов'янщиною української редакції та народною мовою» [69, с.111], яка підготувала ґрунт для єдиної літературної мови. Г.Сковороді був притаманний мовний стиль, який позначався характерними рисами українського бароко, зокрема, риторизмом. Істина за Г.Сковородою має просту мову, це доводить використання ним фігуральних виразів, символів, метафоричних конструкцій, широкого арсеналу прийомів і засобів

красномовства, зокрема, епітетів, антитез, перифраз, ампліфікацій, асонансів тощо.

Григорій Сковорода залишив багату наукову й літературну спадщину, яка мала неабиякий вплив на формування і збагачення стилістичної системи української мови. Наукові трактати, написані ним «у жанрі монологів та діалогів з традиційними засобами класичної риторики і виразними вкрапленнями живомовних елементів, його літературна творчість, в якій все потужніше проступали риси нової, що народжувалась, літературної мови, засвідчили синтез мудрості книжної і народної» [69, с.111].

Середину ХІХ ст. можна назвати добою поступового занепаду риторики як науки про прозу. Свідченням цього стала праця О.Потебні, у якій вивчалася художня література й поетичні форми мовлення, відкидаючи при цьому ділову, наукову, ораторську прозу. У період 1850 – 1917 рр. із шкіл та вузів витіснялися ораторські види промов.

Підсумуємо, що 20 – 30-ті роки ХХ ст. – це, насправді, трагічна епоха. Можна стверджувати, що з одного боку, це пора піднесення національної самосвідомості українців, а з іншого – цей національний ренесанс був приречений на загибель плановою русифікацією України. В цих умовах сподіватися на розвиток української риторики було неможливо. Це яскраво простежується у працях О.Міртова «Умение говорить публично» (1927 р.), В.Гофмана «Слово оратора» (1932 р.), В.Виноградова «О художественной прозе» (1930 р.), збірники «Русская речь» під редакцією Л.Щерби та ін.

Друга світова війна і післявоєнні репресії щодо українців не залишили ніяких надій на розвиток вільного українського слова. У 50 – 60 рр. ХХ ст. в основному порушувалися проблеми культури мовлення. До питання ораторського мистецтва в Україні повернулися у 70-ті роки ХХ ст. у зв'язку з вимогами усної агітації та пропаганди. У деяких навчальних закладах почали викладати курс «Ораторське мистецтво». Навчання проводилося за підручником Є.Ножина «Основи радянського ораторського мистецтва» (1973 р.) [60].

У 80-х років ХХ ст. засоби масової інформації значно підвищили інтерес до риторики. «Українське суспільство поступово починає переймати західний досвід вивчення класичної риторики, якій стали відводити місце в навчальних програмах, інтегруючи її можливості з іншими науковими дисциплінами (наприклад, з юриспруденцією)» [60].

На сучасному етапі розвитку суспільства риторика прагне не лише переконати як знайти максимально ефективний алгоритм спілкування, а проголошує кібернетичний принцип зворотного зв'язку (гомеостазу), з погляду якого «будь-яка система, де панує лише монолог, а можливості діалогу притлумлені, приречена на загибель. Водночас у сьогоднішньому світі діалог стає начебто основою культурного життя взагалі» [60].

На початку ХХ ст. (1912 р.) Д.Карнегі, який примусив сучасне суспільство замислитися над проблемою «співбесідника», заснував школу, в якій спеціально навчали прийомам спілкування. Неабияку увагу цьому аспекту приділяють педагоги. Починає формуватися навіть «педагогічна лінгвістика, яка прагне закласти у свідомість педагога основи наукових знань про мовну діяльність людини» [55, с.294 – 296]. Концепції дискурсивної риторики займають значне місце у відповідних підручниках. І це можна віднести не лише до педагогічної сфери, а й до всіх сфер людської комунікації. Тобто, йдеться про вміння використовувати ситуацію, щоб оволодіти увагою співбесідника і досягти бажаного результату. Дослідженням цих проблем займається лінгвопрагматика.

Деякі автори говорять навіть про сучасну риторику як оновлену риторику – неориторику (*Rethorica nova*), представниками якої є насамперед такі вчені, як Р.Барт, Х.Перельман, К.Варга. Інколи твердять про нову риторику як про філологічну риторику, яка «має мало спільного з класичною риториною, ґрунтується на понятті тексту і пов'язана здебільшого з аналізом текстів» [85, с.9]. Поряд з суто лінгвістичними проблемами значна увага приділяється практиці мовного спілкування (усного й писемного), редагування тексту тощо.

Неориторика окреслює важливі напрями не лише наукового пошуку, а й розвитку здібностей того, хто навчається. Адже «входження дитини в життя

суспільства супроводжується активізацією та бурхливим розвитком механізмів мовлення: юна особистість прагне виразити себе і бути почутою. Та до цього часу мало уваги приділяли становленню мовної діяльності дитини, розвитку її риторичних здібностей» [85, с.10].

Таким чином, стародавня наука риторика демонструє свої невичерпні можливості та безперечну необхідність для сучасного суспільства.

Новітня епоха історії України позначається спалахом риторичної енергії суспільства. У кінці ХХ століття риторика з'являється у навчальних планах ЗВО України: створюються авторські програми, видаються підручники і навчальні посібники вітчизняних авторів (С.Абрамович, Н.Бабич, Н.Колотілова, Л.Мацько, О.Мацько, В.Молдован, Г.Онуфрієнко, Г.Сагач, Л.Спанатій, П.Таранов, І.Хоменко, М.Чікарькова), словники (Г.Сагач, З.Куньч). На етапі становлення, як особлива теоретична і практична дисципліна, нині перебуває педагогічна риторика [56; 74; 95].

Незважаючи на різні підходи й аспекти вивчення красномовства (сучасна риторика розглядається то як теорія аргументації, то як система відбору матеріалів для промови, то як понятійний апарат мовця, елементи невербального супроводу промови, тренування пам'яті тощо); її нове розуміння ґрунтується на теорії Арістотеля, а також працях М.Кошанського, М.Ломоносова, Ф.Прокоповича. Проблемаами риторики сьогодні займаються провідні українські (С.Абрамович, В.Вандишев, М.Герман, Н.Голуб, С.Гурвич, Л.Кравець, З.Куньч, Л.Мацько, О.Мацько, В.Молдован, Г.Сагач, М.Чікарькова, І.Чепіга та ін.) й російські дослідники (С.Аверінцев, Н.Безменова, Л.Введенська, Т.Ладиженська, О.Лосєв, Г.Міськевич, Л.Павлова, Ю.Рождественський). В активі сучасної західноєвропейської науки найбільшого поширення набули праці з неориторики Х.Перельмана (Бельгія), Р.Барта (Франція) та ін.

Виходячи з вищесказаного, можна виділити такі основні етапи зародження і розвитку риторики в історії людства:

1) ораторське мистецтво у стародавньому світі, передумови формування красномовства у Греції;

- 2) християнське красномовство епохи Середньовіччя;
- 3) красномовство у вітчизняній духовній культурі;
- 4) сучасне ораторське мистецтво: українська та західноєвропейська риторична традиція.

Творчий, освітній і виховний потенціал риторики розкривався упродовж віків існування європейської цивілізації. Історичний аналіз «дає змогу послідовно уявити собі не тільки миттєву користь риторики, але й іманентний зміст цієї дисципліни, народженої у цілісному світі античної людини [10, с.5]».

Отже, історія риторики підтверджує необхідність навчання надійних, гнучких і ефективних методів спілкування, формування умінь і навичок «захищати власну позицію (етос), а також використовувати емоції (пафос) і аргументи (логос) як способи мислення і дії [31, с.16]». З огляду на зазначене, є всі підстави для повернення риторики в систему гуманітарного знання.

1.2. Риторична діяльність вчителя початкової школи як об'єкт дослідження у працях вітчизняних і зарубіжних науковців

Нині в нашому суспільстві постійно зростає інтерес до вивчення риторики і особливо до використання її в сучасному суспільному житті. Саме ця ознака засвідчує, що тоталітарна епоха відходить у минуле і в суспільстві посилюються процеси демократизації й гуманізації. У зв'язку з цим актуальною є проблема підвищення якості освіти, передовсім за рахунок кардинальної зміни базових класичних наук, зокрема риторичної, яка становить фундамент професіоналізму вчителів, менеджерів, юристів, політиків та представників багатьох інших професій.

Одним з найвеличніших надбань людини – це дар слова, який підносить її над світом усього живого. Кожна людина зацікавлена в тому, щоб уміти правильно та вільно розмовляти з колегами, друзями, рідними; коректно і переконливо вести дискусію; цікаво і розумно будувати свій виступ перед аудиторією. Усіх цих умінь навчає наука – риторика.

Однією з неодмінних рис людини, що діє словом, повинна бути відповідальність за кожен свій словесний вчинок як моральний феномен. Адже мовець, звертаючись до слухачів, вкладає в їх душу свою думку, свої переконання, робить вплив на їх поведінку і моральність.

Ставлення до риторики як галузі людського пізнання, до її сутності, статусу, предмету дослідження було і залишається неоднозначним. Частина дослідників ототожнює риторику з красномовством, ораторським мистецтвом, мистецтвом переконувати, мистецтвом красномовства, наукою про уміння гарно говорити тощо. Так, Є.Корнілова розглядає риторику як «мистецтво переконувати» [37], С.Аверінцев – як «теорію ораторського мистецтва» [2, с.132]. Погляди Є.Корнілової та С.Аверінцева на риторику як на мистецтво ставлять в основу риторичної діяльності імпровізацію, творчість, саморозвиток ораторських якостей особистості.

В інших роботах риторику визначають як науку (В.Андрєєв, П.Гіро, Є.Клюєв, Ю.Лотман, М.Львов, Г.Сагач та ін.). П.Гіро, один з відомих сучасних французьких лінгвістів, називає риторику «тією з античних галузей знання, яка найбільшою мірою була варта називатися наукою» [35, с.5].

Г.Сагач розглядає риторику як науку «про закони управління мисленнево-мовленневою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності» [78, с.48].

Н.Голуб розуміє риторику «як прикладну науку, що, базується на засадах філософії, етики, лінгвістики, логіки, психології і культури, навчає мистецтву переконання, аргументації, мислення, мовлення, прикрашання і керування суспільними процесами, через стиль мовлення формує стиль життя; сприяючи удосконаленню мовлення окремої людини, формує високу загальну і мовленнєву культуру і впливає на мовленнєву організацію всього суспільства» [25, с.33].

Отже, розходження у поглядах учених стосуються переважно визначення предмету риторики як науки. В рамках такого підходу в теорії риторики розробляються норми, принципи, прийоми, обґрунтовуються закони, правила риторичної діяльності.

Такі автори як О.Гойхман, Д.Александров, Г.Меш, Ю.Рождественський, О.Мурашов, Т.Хазагеров, Л.Ширіна розглядають риторику як науку і як мистецтво. Так, Д.Александров стверджує, що «риторика поєднує в собі ознаки науки, бо в ній є точно виписані правила, яких повинен дотримуватися кожен, хто хотів би оволодіти її азами. Але в риториці зосереджені її основи справжнього мистецтва, тому що ніякі правила не можуть гарантувати успішних результатів для кожного починаючого оратора» [4, с. 7]. О.Гойхман визначає риторику як «теорію й мистецтво красномовства, мистецтво підготовки й виголошення переконливих та яскравих промов [23, с. 143]». Г.Меш відмічає, що «ораторство як особливий вид людської діяльності поєднує в собі вміння аналізу і синтезу, вимагає генерації нових ідей, мистецтва складання та виконання своєї промови – містить у собі елемент як науки, так і мистецтва» [52, с.7].

О.Мурашов вважає найбільш типовими в дослідницьких працях такі визначення риторики: «мистецтво ораторської промови і наука про нього», «наука про усне прозаїчне мовлення і шляхи художньої організації тексту». Вчений робить висновок: «чим більший тісний зв'язок риторики з мистецтвом, тим очевидніший і сильніший її вплив на особистість» [57, с.9].

Дослідники Т.Хазагеров, Л.Шіріна розглядають риторику в єдності трьох аспектів: як «мистецтво переконувати за допомогою слів, науку про мистецтво переконання за допомогою слів і процес переконання, що оснований на моральних принципах» [91, с.3].

У сучасних дослідженнях представлено чимало концепцій вивчення риторики. В них проілюстровано логіко-лінгвістичний підхід, він розкривається у працях О.Волкова, С.Абрамовича, Ж.Дюбуа, А.Тринона, Ф.Піра, Т.Маркічевої, Є.Ножина, Н.Михайліченко, Ю.Рождественського та ін.

Акцент на таких фундаментальних поняттях, як спілкування, діалог, взаємодія, розуміння, духовний розвиток особистості представлено у роботах М.Бахтіна, А.Михальської, С.Іванової, І.Пешкова, Г.Сагач, Ю.Лотмана, Я.Чумак, О.Юніної та інших, а також розкривається розвиток філософсько-культурологічного бачення риторики.

Спектр сучасної риторичної діяльності широкий, вона пронизує всю багатогранність форм суспільного життя. Сьогодні залежно від змісту, мети та умов публічних виступів розрізняють такі жанри й роди красномовства, як академічне: власне академічне красномовство (наукова доповідь, огляд, реферат), вузівське красномовство (шкільна лекція, цикл лекцій), шкільне красномовство (шкільна лекція, розповідь учителя, бесіда). Лекційне красномовство: лекція, кіно-лекція, лекція-екскурсія, лекція-концерт, лекція-інформація, бесіда, репортаж, спогади, інструктаж, показ. Соціально-політичне красномовство: звітна доповідь, доповідь агітаційна, політогляд, парламентська промова. Судове красномовство: звинувачувальна, захисна та самозахисна промова. Соціально-побутове красномовство: ювілейна, застільна та надмогильна промова. «Військове красномовство: промова на міжнародній конференції, запалювальна

промова. Дипломатичне красномовство: промова на міжнародній конференції, промова при здійсненні дипломатичного акту. Церковно-богословське красномовство: церковна проповідь, промова на соборі» [78].

Сфера спілкування і специфіка діяльності вчителя початкової школи визначають репертуар мовленнєвих жанрів, що обслуговує професійні потреби, дає змогу реалізувати навчально-виховні завдання з урахуванням особливостей його діяльності. Знання специфіки професійних мовленнєвих жанрів істотно позначається на процесі педагогічної діяльності і її результатах.

Аналізуючи жанри педагогічного мовлення, які класифікувала Н.Голуб за комплексними ознаками, ми опишемо такі, якими має володіти кожен учитель початкової школи: автобіографія, аналіз роботи, анкета, анотація, афіша, афоризми, бесіда, вибачення, виступ на батьківських зборах, на педраді, на методичному об'єднанні вчителів початкової школи, виховна година та захід, відмова, відповідь, вміла подяка, втішання, дискусія, діалог, доброзичливе звертання, довідник, доповідь, доручення, екскурсія, замітка, заперечення, записи, записка, зауваження, захист, заява, звіт, згода, зізнання, знайомство, інструктаж, інструкція, казка, коментар, комплімент, конспект уроку, консультація, лекція, лист, настанова, огляд, оголошення, оповідання, оцінювання, педагогічний щоденник, переказ, побажання, повідомлення, подяка, поздоровлення, попередження, порада, портрет, похвала, пояснення, представлення, привітання, пропозиція, прохання, прощання, реферат, рецензія, розписка, словник, слово, співчуття, схвалення, телефонна розмова, характеристика.

Зміст і характер професійного спілкування вчителя початкової школи визначають його види. Залежно від суб'єкта комунікації, виділяють такі види спілкування:

- 1) спілкування з учнями (передавання знань, управління пізнавально-практичною діяльністю учнів на уроці, організація обміну інформацією, вивчення умов життя учнів, його інтересів тощо);

2) спілкування з колегами (обмін професійною інформацією, підвищення професійно-методичного рівня, приватні розмови);

3) спілкування з батьками (передавання педагогічних і психологічних знань, обмін інформацією виховного змісту, професійне консультування).

Психологи свідчать, що чим молодша дитина, тим більше їй протипоказана гіподинамія (зниження м'язової активності). З огляду на малу рухливість у 6-літньої дитини «виникає почуття дискомфорту: фізичного (головний біль у м'язах рук, ніг, спини) і емоційного (недисциплінованість, агресивність, сльози). Всі ці реакції – захист від фізичного дискомфорту, а не зневага до вчителя. У зв'язку з розумовим навантаженням дитина може замкнутися у собі, «відключитися» повністю від роботи на уроці» [62, 18]. І в цьому випадку вчитель може безліч разів робити зауваження, закликати до дисципліни – все це марно. Такій дитині необхідний тактильний контакт – дотик руки до плеча, погладжування по голові. І учень знову включиться у роботу класу. Через велику втомлюваність знижується його здатність сприймати вербальне (словесне) звертання. Учні сприймають у повному обсязі ту інформацію, яку отримують через дії і тактильні відчуття (дотики рук, малювання, ліплення). Тому які б теоретичні таблиці не використовував учитель на уроці, які б глибоко логічні теоретичні викладки не робив – багатьом учням буває важко сприймати новий матеріал, запам'ятовувати правила, слухати пояснення. Крім того, оскільки шестиліткам притаманна підвищена втомлюваність і не досить сформовані вольові механізми, ці учні не можуть довго концентрувати увагу на одному предметі.

Тому великого значення в роботі з 6-літками набуває гра як «найважливіший шлях включення дітей до навчальної діяльності, спосіб забезпечення емоційного відгуку на виховні впливи і нормальних (без перевантажень) умов життєдіяльності» [18]. Але вчителю необхідно відчувати міру, дбати про те, щоб дидактична гра допомогла, а не відволікала увагу учнів, не була занадто складною або занадто легкою, нецікавою, не ускладнювалася великою кількістю правил і вимог (адже у 6-літок лише починається перехід від

сюжетно-рольової гри до гри за правилами, яка є основою ділового спілкування). Кожна дидактична гра виконує різні функції – збагачує пізнавальний досвід дітей, розвиває мислення, мову, уяву, точність. Але головна мета введення ігор у навчальний процес – викликати інтерес до навчання.

Включаючись у шкільне життя, дитина починає усвідомлювати, що вона виконує суспільно важливу діяльність – навчається – і значущість цієї діяльності оцінюють люди, які оточують її, насамперед педагоги. Найважливіший засіб у справі навчання та виховання – сам учитель, його вміння спілкуватися з дитиною, його живий приклад, авторитет. Святий обов'язок учителя – створити всі умови для всебічного розвитку дитини, розкриття її таланту, здібностей та обдаровань. «У 1 класі учні діють у навчальних ситуаціях під керівництвом учителя, у 2 – 4 класах окремі компоненти навчальної діяльності вони виконують самостійно, усвідомлюючи свої можливості при розв'язуванні завдань, маючи певне уявлення про те, яку оцінку вони отримають. Зростає значення слова, мовлення (спочатку усного, а потім писемного) вчителя і учнів у їх учбовій діяльності в міру того, як учні ними оволодівають, навчаються читати, користуватися підручником й іншими книжками. У дітей молодшого шкільного віку активно вдосконалюються навички усного мовлення: розширюється словниковий запас, вони оволодівають все складнішими граматичними структурами» [1, с.39].

Мовлення дітей молодшого шкільного віку виявляється в таких його функціональних формах:

- 1) повторення (дитина повторює почуте слово, не звертаючи уваги на суть);
- 2) монолог (дитина говорить, ні до кого не звертаючись);
- 3) колективний монолог (дитина звертається до уявного співбесідника);
- 4) усвідомлення (дитина обмінюється думками з товаришами чи дорослими, будучи зацікавленою в тому, щоб її слухали і розуміли);
- 5) прохання й погрози, питання і відповіді.

Їх співвіднесеність є одним з показників розвитку мовлення. У молодшому шкільному віці значно розширюється коло слів, якими означаються

предмети навколишнього світу, явища, їх ознаки, способи вживання, дії, процеси, але далеко не всі з цих слів усвідомлюються учнями. Учні 4 класу наближають визначення слів до наукового.

Для успішного викладання вчитель початкової школи повинен добре знати вікові та індивідуальні особливості своїх вихованців, що є запорукою управління їх пізнавальною діяльністю. Учитель може правильно обирати тон і стиль спілкування з учнями, управляти увагою, як своєю так і вихованців, він повинен навчитися володіти своїм голосом, інтонувати своє мовлення, уникати крику, вереску, що є свідченням безсилля. Враховуючи зазначені вище особливості молодшого шкільного віку, педагог повинен впевнено, доступно та переконливо викладати матеріал, доречно використовувати риторичні зразки текстів світової та національної скарбниці красномовства. Оскільки картини, карти, таблиці та інший наочний матеріал конкретизує, уточнює та поглиблює відомості, які повідомляє вчитель, то він повинен відповідно добирати їх і застосовувати. Також необхідно ретельно продумувати «поєднання слова вчителя з технічними засобами навчання, можливості використання різних методичних прийомів: пояснення, установка та сприймання перед демонструванням, бесіда за їх змістом, інструктаж, демонстрування» [87 с.239].

Якість, результати навчально-виховного процесу залежать передусім від учителя, його теоретичної підготовки, педагогічної та методичної майстерності. При наявності в школі не менше 5 вчителів одного і того ж предмета створюються шкільні методичні об'єднання (предметні). Якщо такої кількості вчителів-предметників або вчителів початкових класів у школі немає, то тоді утворюються міжшкільні методоб'єднання з центром в одній із шкіл. Для вчителів початкових класів створюється єдине методоб'єднання, на якому розглядаються питання навчання молодших школярів і організації виховної роботи з ними. На цих засіданнях вивчають і обговорюють директивні документи уряду, Міністерства освіти і науки України з питань удосконалення навчально-виховного процесу, заслуховують доповіді з актуальних питань навчання і виховання учнів, відвідують і аналізують навчальні заняття, виховні заходи, роблять огляд новинок

літератури з педагогіки, психології, методик викладання навчальних дисциплін, аналізують навчальні програми, підручники, посібники, методичні рекомендації, дидактичний матеріал; виготовляють наочні посібники; проводять моделювання навчальних занять, дискусії, розв'язання педагогічних завдань і ситуацій тощо. Відкриті уроки, виховні заходи можуть проводитися як в день засідання методоб'єднань, так і напередодні. Педагогічна рада – «об'єднання педагогів навчально-виховного закладу з метою розгляду питання організації та удосконалення навчально-виховного процесу» [66, с.239].

На педагогічній раді вчитель початкової школи готує доповідь про вдосконалення і методичне забезпечення навчально-виховного процесу, бере участь в обґрунтуванні пропозицій, що надходять від педагогів, організацій, підприємств, установ щодо морального, матеріального заохочення учнів, та організовує роботу, пов'язану з підвищенням кваліфікації педагогічних працівників, розвитком їхньої ініціативності, також обговорює залишення невстигаючих учнів для повторного навчання у тому самому класі або, за певних умов, переведення їх до наступного класу. Ефективними є виступи вчителів початкової школи про впровадження у практику досягнень науки і передового педагогічного досвіду, запровадження інноваційних технологій навчання. Вчителі початкової школи мають право виносити на розгляд педагогічною радою усі питання навчально-виховного процесу.

На кожній педраді завжди повинні обговорюватися два аспекти питання – наявні проблеми та шляхи вирішення кожної окремо. При проведенні педради організатор може на допомогу викликати одного з вчителів. Він повинен стисло записувати (на дошці, фліпчарті, комп'ютері, екран якого відображається за допомогою мультимедійного проектора) ідеї, що пропонуються для обговорення. Всі повинні йому допомогти. Записи слід оформляти у дві колонки: проблеми та шляхи їх вирішення. Можна писати на двох окремих аркушах.

Участь вчителів початкової школи в науково-методичних комплексах сприяє професійному зростанню, підвищенню ефективної навчально-виховної діяльності взагалі. Готуючись до них педагог повинен моделювати аудиторію та

встановлювати контакт з колегами та присутніми, всебічно аналізувати предмет дослідження і вибудовувати систему знань про нього, змістовно й тактовно відповідати на репліки й запитання учасників, уміло застосовувати факти та аргументи, створювати атмосферу співтворчості, самостійно готувати виступ на означену проблему, розробляти власну програму на основі створеної концепції, аналізувати власну мовленнєву діяльність, оцінювати діяльність інших, набувати передовий педагогічний досвід.

Оскільки переважна більшість батьків не має належної психолого-педагогічної підготовки і позбавлена громадської відповідальності за достойне виховання своїх дітей, учитель початкової школи має виступити, з одного боку, сполучною ланкою між школою та сім'єю, а з другого – організатором підвищення педагогічної культури родини.

Однією з форм роботи вчителя початкової школи з батьками учнів є відвідування сім'ї школяра. «Вчитель має змогу ознайомитися з соціально-економічними умовами виховання дитини в сім'ї, дати поради батькам щодо забезпечення сприятливих умов для навчальної діяльності учня, інформувати батьків про успішність і поведінку вихованця у школі» [51, с.238]. Відвідуючи сім'ю, педагог повинен визначати мету і зміст бесіди з батьками із врахуванням індивідуальних особливостей конкретної дитини, інформувати батьків про її навчально-виховну діяльність [51, с.239].

Учитель початкової школи повинен наполегливо і систематично працювати над підвищенням педагогічної культури батьків. З цією метою потрібно використовувати лекції та бесіди з актуальних питань розвитку і виховання дітей у сім'ї, а також консультації, вечори запитань і відповідей, читацькі конференції, педагогічні читання. Суттєвим елементом у підготовці батьківських зборів є форма запрошення.

З метою повідомлення батьків про успіхи їх дітей, учитель початкової школи напередодні зборів у кімнаті вивішує зведену таблицю, що відображає успіхи у навчанні кожного учня з усіх предметів. Поряд з висвітленням навчальної діяльності учнів, необхідно розкрити рівень вихованості школярів. З

цією метою вчитель початкової школи завчасно готує індивідуальні інформаційні бюлетені, в яких батьки можуть ознайомитися з інформацією про успіхи дитини, труднощі, на які вона нашоувхується у шкільному житті.

Провідне місце на зборах мають посідати питання психолого-педагогічної просвіти батьків. Батьки разом з учителем початкової школи мають пройти своєрідну школу сімейного виховання. З лекціями, повідомленнями з проблем сімейного виховання повинен, як правило, виступати вчитель початкової школи. Інтерес батьків до педагогічного інформування зростає, коли вчитель ілюструє теоретичні положення яскравими прикладами з життя і діяльності учнівського колективу або проблем сімейного виховання, не називаючи конкретних імен. У таких лекціях батьки можуть знайти відповіді на проблемні питання сімейного виховання. Тому головне в лекції на науковій основі визначити можливі шляхи розв'язання проблемних задач, що виникають у системі сімейного виховання. У межах зборів цікавою формою є залучення батьків до розв'язання педагогічно-ситуативних задач з питань сімейного виховання. За допомогою вчителя початкової школи можна визначити оптимальний шлях розв'язку [77, с.87].

Наприкінці зборів батьків запрошують оглянути виставку учнівських робіт. У ролі екскурсоводів мають виступати учні.

Учитель початкової школи повинен ретельно готуватися до засідання педради, методичного об'єднання вчителів початкової школи, батьківських зборів. Основою формою професійного спілкування на означених засіданнях і зборах є полілог.

Тому вчитель початкової школи у своїй професійній діяльності повинен враховувати ряд вимог: високий професіоналізм, рівень ерудиції, який дає змогу забезпечити інтегративне викладання матеріалу, рівень психолого-педагогічної підготовки, загальна культура. Педагог створює умови для задоволення потреб дітей в активності, інформації; дає змогу кожному учневі самостверджуватися в найзначніших для нього сферах життєдіяльності, де максимально розкриваються його здібності й можливості; виявити і розвивати індивідуальність.

Більшість дослідників розуміє риторичну діяльність як мисленнєво-мовленнєву діяльність, спрямовану на створення переконуючого й дієвого слова з метою взаємодії з аудиторією, особистістю та позитивного впливу на неї. Отже, риторичну діяльність пов'язують з публічним мовленням.

«Ораторське (публічне) мовлення – це будь-який виступ, промова, звернена безпосередньо до аудиторії», – вважають В.Стец, І.Стец, М.Костючик [86, с.6]. О.Леонт'єв визначає публічне мовлення як частковий випадок діяльності людини; мета мовленнєвої діяльності – побудувати висловлювання, яким можна впливати на інших людей в потрібному напрямі [45, с.6].

Ораторське мовлення має свої особливості, що вирізняють його з-поміж інших видів мисленнєво-мовленнєвої діяльності, воно виконує специфічні функції. Важливим елементом риторичної діяльності є риторичні вміння. Непересічне значення для з'ясування сутності умінь, їх особливостей та ефективності формування мають розробки К.Платонова, О.Леонт'єва, С.Максименка, П.М'ясоїда та інших учених.

П.Підкасистий, Л.Фрідман, М.Гарунов вважають, що термін «уміння» має два значення. У першому значенні вміння – це здатність здійснити деяку елементарну дію повністю у розгорнутому вигляді й свідомо. А навичка – це здатність здійснювати цю ж дію автоматизовано, згорнуто й без участі свідомості. Якщо ж дія складна і її виконання складається з багатьох кроків, кожний з яких здійснюється за допомогою відповідної навички, то при будь-якому вдосконаленні вміння виконувати цю дію залишиться лише вмінням і не переходить у навичку. В цьому випадку термін «уміння» означає здатність виконувати складну дію за допомогою ряду навичок [67, с.77].

Дослідники називають уміння разом із знаннями і навичками важливими складовими інструментальної основи активності людини; на основі знань та навичок складається фонд умінь людини.

Отже, вміння – це новоутворення в структурі діяльності, в основі якого – набуті знання і навички людини. Вчені розглядають уміння як готовність людини успішно виконувати певну діяльність, як елементи діяльності, які дозволяють

виконувати її з високою якістю, як операцію, свідомо регульований процес, що відбувається і в змінених умовах, як здатність усвідомлено виконувати певні дії, як засвоєний суб'єктом спосіб виконання дії тощо. Основними особливостями вмінь є те, що вони обов'язково вміщують свідомий інтелектуальний контроль та відбуваються і в змінених, нестандартних умовах [1, с.39].

Беручи до уваги наукові досягнення вищезазначених учених, риторичні уміння майбутніх учителів початкової школи трактують «як здатність учителя виконувати педагогічну діяльність з майстерним використанням риторичних прийомів і засобів (якість голосу, фонаційне дихання, чітка дикція, відповідна інтонація), враховуючи вікові та індивідуальні особливості учнів початкових класів, спираючись на раніше набуті фахові знання і навички» [1, с.38].

Існує кілька підходів до класифікації риторичних умінь і навичок, зумовлених, як правило, віковими критеріями учнів.

Найповніше це питання розроблене у працях Г.Сагач, яка визначає як кінцевий результат навчання риторики у школах нового типу (ліцей, гімназія, коледж) такі вміння:

- «вести бесіду на будь-які теми, що входять до кола інтересів культурної людини;
- слухати співрозмовника, доречно ставити запитання, подавати репліки, аргументовано заперечувати співрозмовнику;
- брати участь у дискусіях, суперечках, полеміках;
- виступати з невеликою монологічною промовою (у різних жанрах та перед різними аудиторіями);
- вільно викладати свої думки у письмовій формі (лист, стаття);
- проникати у задум чужого мовлення, розрізняти його внутрішній зміст, давати загальнориторичну оцінку почутого чи прочитаного;
- мати розвинене мовне чуття;
- розуміти й розрізняти національно-специфічні риси виступів кращих вітчизняних риторів» [78, с.126].

Автори програм з риторики, які розраховані для студентів ЗВО (С.Абрамович, Г.Сагач, В.Стец, І.Стец, М.Костючик), подають свій перелік риторичних умінь.

Г.Сагач виділяє такі уміння студентів у кінцевому результаті навчання риторичності:

- «вести розгорнутий монолог (лекцію тощо) з фахової проблематики;
- вести ефективну, конструктивну бесіду на будь-яку тему з кола культурної, високоосвіченої людини;
- володіти полемічним мистецтвом, етичною культурою конструктивного діалогу та полілогу (диспут, полеміка, дискусія);
- володіти етикою оратора;
- виробити індивідуальний образ оратора, власний ораторський стиль;
- розуміти і виявляти риси національної специфіки виступів та риторичних текстів із скарбниці українського красномовства» [78, с.145].

Ми приєднуємося до думки Н.Голуб щодо класифікації видів риторичних умінь учителів. Враховуючи специфіку підготовки і професійної діяльності вчителя початкової школи, ми вклали новий зміст у запропоновані Н.Голуб види риторичних умінь (табл. 1.1).

Формування перелічених умінь і навичок є передумовою успішної навчальної та майбутньої професійної діяльності студентів закладу вищої освіти.

Багато дослідників у риторичній діяльності виділяють докомунікативну, комунікативну і посткомунікативну фази, кожна з яких має свої специфічні завдання і вимагає певних умінь людини. У дослідженнях Н.Михайліченко зазначено, що докомунікативна фаза складається з вибору теми, визначення мети і виду промови, підбору матеріалів, логічної організації промови, доведення й аргументації, роботи над мовою і стилем виступу, репетиції виступу. Комунікативна фаза передбачає поведінку на трибуні й управління аудиторією, техніку виголошення промови, ведення дискусії та відповіді на запитання. На посткомунікативній фазі здійснюється аналіз проведеного виступу, вдосконалення використаних матеріалів, прогнозування запитань аудиторії.

Основами риторичної діяльності людини автор вважає логічну культуру, мовленнєву культуру, психолого-педагогічну культуру, культуру спілкування, техніку мовлення [54].

Таблиця 1.1

Види і зміст риторичних умінь майбутніх учителів початкової школи

№ з/п	Вид	Зміст
1	Тактико-стратегічний	Вміння моделювати аудиторію та встановлювати, зберігати й закріплювати контакт зі школярами (тактильний контакт – дотик руки до плеча, прогладжування по голові); вміння розробляти програму професійної діяльності, враховуючи широкий діапазон вікових особливостей молодших школярів, у структурі початкової школи необхідно розрізнити мікроетапи: 1–2 класи, у яких навчаються діти 6–7-річного віку, і 3–4 класи; вміння самостійно готувати виступи на будь-які теми з кола професійної діяльності та особливостей сприймання різної аудиторії слухачів (молодші школярі – діалог, монолог, батьки та колеги – полілог, діалог, монолог);
2	Аналітичний	Вміння проводити риторичний аналіз мисленнєво-мовленнєвої діяльності (визначати власні можливості в педагогічному спілкуванні (самооцінка рівнів сформованості риторичних умінь); бачити помилки в ньому та обґрунтовувати причини їх виникнення; визначати наявність перешкод у педагогічній діяльності, робити перші кроки до їх усунення; оцінювати діяльність інших з метою запобігання помилок, набуття досвіду тощо); всебічно аналізувати об'єкт навчання і вибудовувати систему знань про нього (вивчення правил через гру);
3	Мовно-виражальний	Вміння володіти своїм мовленням, змістовно й тактовно відповідати на репліки й запитання учасників навчально-виховної діяльності (правильно обирати тон і стиль спілкування з учнями, управляти увагою, як своєю так і вихованців, учитель повинен навчитися володіти своїм голосом, інтонувати своє мовлення, уникати крику, вереску, що є свідченням безсилля); впевнено, переконливо й доступно (враховуючи вікові особливості учнів початкової школи) викладати матеріал;

4	Виконавський	Кваліфіковано застосовувати технічні засоби, унаочнення, роздавальний матеріал тощо (малюнки для роботи з молодшими школярами мають бути простішими і чіткими як за сюжетом, так і за композицією); доречно використовувати риторичні зразки текстів світової та національної скарбниці красномовства (казку, оповідання, вірш, байку; малі фольклорні форми: загадку, прислів'я; ігровий фольклор: скоромовку, лічилку; календарно-обрядову поезію); вміння працювати з фактами та аргументами (молодший школяр сприймає факти та аргументи з певною поправкою на особистість учителя); вміння створювати атмосферу співтворчості.
---	--------------	---

С.Гурвич, В.Погорілко, М.Герман у практиці діяльності оратора виділяють три аспекти: науковий, суспільно-політичний і педагогічний. Відповідно до цього оратор повинен поєднувати в собі риси вченого, що стоїть на передових позиціях в науці й ознайомлює слухачів з її досягненнями; громадянина, що в живій і яскравій формі доносить до мас передові ідеї; педагога, що дбає про найкраще засвоєння слухачами певного обсягу знань, формування їхнього світогляду.

Логічний аспект риторичної діяльності промовця передбачає підпорядкування мислення вимогам діалектичної логіки і дотримання законів формальної логіки (закону тотожності, неприпустимості суперечностей, виключення третього, достатньої підстави), знання і вміле застосування логічних методів мислення (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії).

У психологічному аспекті визначаються відповідні основи ораторського мистецтва, прийоми впливу на аудиторію. Тут розглядаються питання зацікавлення аудиторії та утримання її уваги, необхідності вивчення її потреб, інтересів, прагнень, врахування її вікового складу, психологічного ставлення до певної промови, теми виступу тощо.

У педагогічному аспекті пропонується ряд методичних прийомів для забезпечення найважливішого завдання ораторського мистецтва – викликати увагу слухачів і переконати їх. До цих прийомів належать прийоми новизни, взаємодії інтересів, персоніфікації, проблемної ситуації, співучасті та ін. [30].

Заслуговує на увагу концепція «гармонізуючого діалогу», розроблена А.Михальською, яка в теорії загальної й педагогічної риторики ключовою називає категорію риторичного ідеалу. Риторичний ідеал означає «ієрархічно організовану систему найбільш загальних вимог до мовленнєвого твору і мовленнєвої поведінки, що склалися історично, тобто парадигму риторичних категорій, що відображає парадигму категорій загальноестетичних та етичних, характерну для тієї культури, в якій певний риторичний ідеал сформувався й функціонує» [55, с.10 – 14].

Г.Сагач, розглядаючи риторику як науку про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю особистості, визначає «структуру цієї діяльності у риторичній формулі; дослідниця виділяє в ній два аспекти: організаційний і власне управлінський» [78, с.49].

Отже, риторика – це наука, а ораторське мистецтво, мистецтво красномовства можна розглядати як результат творчої діяльності людини, яка оволодівала риторикою і має необхідний рівень розвитку ораторських здібностей, що робить можливим досягати значних успіхів у риторичній діяльності. Тому вивчення науки риторики, оволодіння риторичною практикою можна вважати основою для формування та розвитку риторичних умінь, розвитку риторичних здібностей і досягнення ораторського мистецтва вчителя початкової школи.

2.3. Стан сформованості риторичних умінь у майбутніх вчителів початкової школи

Щоб дослідити стан сформованості риторичних умінь у майбутніх вчителів початкової школи потрібно одержати чітке уявлення про вимірювання рівнів сформованості означених умінь. Отже, постає питання критеріїв вивчення та оцінки сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи.

«Критерій (від грецького *kriterion* – засіб для судження), ознака, на підставі якої здійснюється оцінка, визначення чи класифікація чого-небудь; мірило оцінки» [27, с.254]. Критерієм сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи називають ті ознаки риторичної діяльності, які здійснюють її оцінку, дають можливість судити про ефективність, дієвість, впливовість цієї діяльності.

При визначенні критеріїв і рівнів сформованості риторичних умінь враховувались критерії оцінки професійних комунікативних умінь вчителів початкової школи, критерії сформованості комунікативних умінь у студентів (Т.Шепеленко).

У дослідженні Т.Шепеленко представлено п'ять рівнів сформованості комунікативних умінь (високий, достатній, середній, низький, нульовий) за такими критеріями: усвідомлення студентами сутності й значення комунікативних умінь, потреба в комунікативній діяльності; діяльнісний прояв комунікативних умінь (ступінь реалізації в процесі взаємодії).

У схемі оцінки ораторського виступу, розробленій Д.Александровим, основними критеріями є науковий рівень, ідейна спрямованість, зв'язок з життям, інформативність, логіка побудови промови, аргументованість, контакт з аудиторією, володіння матеріалом, культура і техніка мовлення [4, с.52 – 54].

Виходячи із сутності риторичних умінь, їхньої структури, а також враховуючи усталене положення в теорії психолого-педагогічних наук про формування особистісних якостей лише на основі єдності мотиваційного,

змістового й діяльнісного складових її розвитку, ми вважаємо доцільним опиратися на такі критерії сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи: «особистісне ставлення студента до риторичних умінь та потреба в оволодінні ними; усвідомлення студентами сутності риторичної діяльності й риторичних умінь, їх об'єктивної необхідності й суб'єктивного значення в майбутній професійній діяльності; вияв риторичних умінь у професійній діяльності» [4, с.52 – 54].

Для фіксації, об'єктивної інтерпретації та оцінки риторичних умінь нами було з'ясовано ознаки, які характеризують ступінь прояву кожного критерія.

Перший критерій (мотиваційний) – це система мотивів студента, що спрямована на оволодіння риторичними вміннями; ставлення до них як до професійно необхідних для майбутнього вчителя початкової школи, умови їх самореалізації (виявляється у ступені наполегливості, активності, ініціативності та в інших особистісних якостях).

Другий критерій (змістовий) – ступінь розуміння сутності риторичної діяльності та риторичних умінь, їх структури й змісту; володіння знаннями про прийоми і способи виконання відповідних дій.

Третій критерій (діяльнісний) – це міра, ступінь реалізації риторичних умінь у процесі риторичної діяльності. Щодо мисленнєвого компоненту – це ефективність і культура мислення, його логічність і послідовність, чіткість і глибина аргументації, переконливість викладу думки, творчість та оригінальність концепції. Стосовно мовленнєвого компоненту – це ефективність і культура мовлення, його правильність, ясність, точність, багатство, стислість, доречність, художньо-образна виразність, володіння технікою мовлення. Комунікативний компонент передбачає ефективність і культуру комунікації, тобто, визначає ступінь досягнення ефективної взаємодії на основі перцептивних, інтерактивних і емоційно-експресивних умінь.

На основі визначених критеріїв та компонентів риторичної діяльності доцільно виділити п'ять параметрів, за якими в подальшому буде проводитись оцінка сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи:

мотиваційний, змістовий, мисленнєвий, мовленнєвий, комунікативний. Оцінювання риторичних умінь за кожним параметром ми пропонуємо здійснювати на основі оцінки відповідних якостей особистості в межах від 1 до 5 балів:

«5» – якість проявляється дуже сильно і постійно;

«4» – якість проявляється сильно і часто;

«3» – важко визначити (прояви і непрояви однакові);

«2» – якість проявляється слабо і рідко;

«1» – якість проявляється дуже слабо або взагалі не проявляється [90, с.31].

Характеристика параметрів оцінки сформованості риторичних умінь наведена у табл. 1.2.

Отже, для ознак кожного з названих параметрів може існувати ряд конкретних проявів, які будуть характеризувати певний рівень сформованості риторичних умінь. Під рівнем сформованості риторичних умінь ми розуміємо якісну характеристику достатньо стійких властивостей, що визначають ступінь реалізації ознак виділених нами параметрів, узгодженість їх між собою.

Залежно від ступеня прояву риторичних умінь, на основі визначених критеріїв та їх ознак ми опираємось на чотири рівні сформованості риторичних умінь: високий, достатній, середній і низький. У педагогічних дослідженнях високий рівень тієї чи іншої якості особистості, яка є показником сформованості умінь, характеризується наявністю всіх ознак, властивих цьому показнику. Середній рівень констатують при наявності приблизно половини ознак відповідного критерію. Низький рівень визначають, коли є менше половини ознак від загального числа, що розкриває критерій, чи у разі їхньої відсутності [34, с.275].

Таблиця 1.2

Параметри оцінки сформованості риторичних умінь

№ п/п	Параметри	Характеристика параметрів оцінки сформованості риторичних умінь	К - сть балів
1	Мотиваційний	Система мотивів студента, спрямована на оволодіння риторичними вміннями; ставлення до них як до професійно	1 – 5

		необхідних для майбутнього вчителя початкової школи, умови їх самореалізації (виявляється у ступені наполегливості, активності, ініціативності та інших особистісних якостях).	
2	Змістовий	Ступінь розуміння сутності риторичної діяльності та риторичних умінь, їх структури й змісту; володіння знаннями про прийоми і способи виконання відповідних дій.	1 – 5
3	Мисленнєвий	Ефективність і культура мислення, його логічність і послідовність, чіткість і глибина аргументації, переконливість викладу думки, творчість та оригінальність концепції.	1 – 5
4	Мовленнєвий	Ефективність і культура мовлення, його правильність, ясність, точність, багатство, стислість, доречність, художньо-образна виразність, володіння технікою мовлення.	1 – 5
5	Комунікативний	Ефективність і культуру комунікації, тобто ступінь досягнення ефективної взаємодії на основі перцептивних, інтерактивних і емоційно-експресивних умінь.	1 – 5

Орієнтовні критерії рівневих показників сформованості риторичних умінь за кожним параметром наведено в додатку А.

Показником сформованості риторичних умінь за кожним параметром та загального рівня сформованості риторичних умінь у студентів виступала середньостатистична величина від суми балів, якою був оцінений кожний з елементів (параметрів), відповідно до такої шкали: 5 – 4,5 балів – високий рівень, 4,4 – 3,5 балів – достатній рівень, 3,4 – 2,5 балів – середній рівень, 2,4 – 1 бал – низький рівень. Критеріальна характеристика рівнів сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи та шкала їх оцінювання відповідно до прийнятої нами системи наведена в додатку Б.

Відповідно до завдань дослідження і з урахуванням критеріїв та рівнів сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи було організовано їх вивчення у студентів спеціальності 013 «Початкова освіта».

У констатувальному дослідженні взяли участь 115 студентів 6 курсу спеціальності 013 «Початкова освіта» Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. З метою з'ясування рівнів сформованості риторичних умінь у студентів нами було дібрано методики їх вивчення.

Ступінь усвідомлення студентами сутності риторичної діяльності та змісту риторичних умінь, їх компонентів і основних риторичних понять (параметр змісту) виявлявся методом тестування. Студентам пропонувалося закінчити речення, в яких необхідно було визначити такі поняття: риторика, риторична діяльність, риторичні вміння, мисленнєва культура мовця, мовленнєва культура мовця, комунікативна культура мовця, публічна промова, ділова бесіда, ділова розмова.

Кожне закінчене судження отримувало бальну оцінку. За критерії оцінки рівня теоретичних знань було взято правильність, повноту та глибину суджень. Оцінювання здійснювалось у такий спосіб: 5 балів – відповідь правильна, повна, глибока; 4 бали – відповідь правильна, але менш глибока або не зовсім повна; 3 бали – відповідь у цілому правильна, але неглибока й неповна; 2 бали – поверхова відповідь, часто на емпіричному рівні розуміння; 1 бал – відповідь неправильна; 0 балів – немає відповіді.

Результати відповідей студентів було занесено до табл. 1.3:

Таблиця 1.3

Оцінка якості теоретичних знань студентів

№ п/п	Відповіді (%)					
	правильні, повні, глибокі (5 балів)	правильні, не зовсім повні або менш глибокі (4 бали)	в цілому правильні, але не повні і не глибокі (3 бали)	поверхові, на емпіричному рівні розуміння (2 бали)	неправильні (1 бал)	немає відповіді (0 балів)
1	13,4	22,0	14,6	14,6	22,0	13,4
2	24,4	7,3	19,5	29,3	17,1	2,4
3	4,9	15,9	45,1	17,1	17,1	-

4	20,7	3,7	17,1	31,7	26,8	-
5	14,6	7,3	36,6	24,4	17,1	-
6	15,9	4,9	29,3	18,3	19,5	-
7	6,1	9,8	51,2	18,3	14,6	-
8	15,9	8,5	26,8	22,0	26,8	-
9	7,3	7,3	53,7	15,9	15,9	-
10	4,9	4,9	37,8	39,0	13,4	-
11	19,5	2,4	30,5	28,0	19,5	-
12	47,6	2,4	29,3	8,5	12,2	-
Всього:	16,3	8,0	32,6	23,3	18,5	1,3

З таблиці видно, що 16,3% всіх отриманих відповідей є правильними, повними, глибокими. Правильних, але менш глибоких або не зовсім повних відповідей одержано 8,0%. Найбільшу кількість становлять відповіді в цілому правильні, але неповні і неглибокі (32,6%). 23,3% відповідей студентів є поверховими, часто на емпіричному рівні розуміння. Отримано також 18,5% неправильних відповідей, а у 1,3% випадках речення залишилось не продовженим (відповіді немає).

Використання методу контент-аналізу дало змогу встановити ступінь розуміння студентами сутності понять з риторики, запропонованих їм для визначення. Так, лише приблизно половина опитаних в ході констатувального експерименту демонструють більш-менш правильне розуміння сутності поняття «риторика», 14,6% дають поверхові відповіді, а четверта частина всіх студентів так і не змогла визначити це поняття. Лише трохи більше, ніж третина опитаних, визначила риторику як науку, з них 11,7% – «науку про спілкування», 6,8% – «про красномовство», 6,6% – «про мовлення (мову)», 5,1% – «про ораторське мистецтво», 3,2% – «про ділове спілкування», 1,9% – «про правильний, чіткий виклад інформації» тощо. Приблизно кожен п'ятий вважає риторику мистецтвом: 19,5% – «мистецтво говорити (спілкуватись)», 1,5% – «мистецтво красномовства». 11,2% опитаних визначили риторику як певне вміння: «вміння

спілкуватися з людьми», «вміння правильної вимови», «вміння розмовляти»; 5,3% вважають, що це «виступ перед публікою», 4,9% – «мислення, думка» тощо.

Лише 2,4% всіх опитаних визначили сутність риторичної діяльності як «створення публічного мовлення за правилами риторики», а 7,3% – як «діяльність, що базується на знаннях і вміннях з риторики». Приблизно кожен п'ятий у визначенні називає лише певний аспект чи ознаку риторичної діяльності, а більше 70% опитаних дали поверхове або неправильне визначення. Так, 8,3% ототожнюють риторичну діяльність із публічними виступами, 6,6% – з «умінням розмовляти і виступати перед людьми», 5,8% визначають її як «діяльність людей у спілкуванні з іншими людьми», 3,4% – «діяльність, пов'язану з правильним висловлюванням», 1,2% – «діяльність, пов'язану з аналізуванням мовлення»; 3,2% вважають, що риторична діяльність – це процес вивчення риторики» тощо.

Цілком правильної відповіді щодо сутності риторичних умінь не дав жоден опитаний. Частина студентів визначає ці вміння як «вміння говорити» та «вміння (навички) людини з риторики» (відповідно 10,2% та 6,9%). Інші називають деякі характерні ознаки риторичних умінь: «уміння переконувати» – 5,3%, «уміння виступати публічно» – 3,9%, «уміння мислити і красиво говорити» – 2,9%, «уміння чіткого виступу» та «уміння правильно спілкуватися» – по 2,7% тощо. Були й такі визначення: «це вміння привертати увагу людей» (2,4%), «вміння керувати людьми» (1,9%), «вміння вчитися» (1,2%) тощо.

Мисленнєву культуру мовця приблизно кожен дев'ятий (10,9%) визначає як «уміння правильно мислити»; як «чіткий виклад думок», «послідовність і обґрунтованість мислення», «правильність і логічність думки» – відповідно 6,6%, 3,4%, 2,4% тощо.

Щодо мовленнєвої культури, то більш-менш повно називаються її окремі елементи: «правильність мовлення» – 8,7%, «чіткість та образність висловлювань» – 2,4%; «бездоганне володіння мовою», «якісне мовлення», мовлення, в якому немає ніяких помилок» – по 1,7%. Третина опитаних (33,4%) визначає мовленнєву культуру мовця як певне вміння, яке характеризується окремими мовленнєвими якостями: «вміння вільно володіти мовою» – 7,8%,

«вміння викладати свої думки вголос» – 6,3%, «вміння гарно говорити» – 5,6%, «вміння правильно виражати думки з допомогою слів» – 4,1%, «вміння логічно і правильно висловлюватись» – 3,9%; «вміння усно спілкуватись з аудиторією» – 3,6%, «вміння говорити перед аудиторією» – 1,9% тощо.

Комуникативну культуру мовця опитані розуміють як вміння спілкуватися (кожен п'ятий), «культуру спілкування» – 7,0%, «вміння слухати і говорити» (кожен десятий), «вміння повідомити деяку інформацію» – 2,2%.

Визначення студентами основних форм риторичної діяльності (публічної промови, бесіди, ділової розмови) також не є правильними, повними й глибокими. Так, половина опитаних (50,7%) розуміють публічну промову як виступ людини перед аудиторією (групою людей, іншими людьми тощо). Більш повні й глибокі відповіді такі: «це слова, з якими промовець звертається до публіки» – 3,7%, «це виступ перед групою людей з метою повідомлення інформації (обговорення інформації)» – 3,3%, «публічний виступ, що має суспільно важливу мету» – 3,1% тощо.

П'ята частина опитаних (26,1%) визначають бесіду як певну розмову, називаючи при цьому деякі несуттєві її ознаки: «розмова на різні теми» – 7,3%, «розмова, яка не потребує спеціальних знань (підготовки)» – 3,7%, «розмова на теми, які цікавлять співрозмовників» – 2,9%, «відверта розмова між людьми» – 1,5% та інше. 10,7% студентів визначають бесіду як діалог: «діалог на певну тему між зацікавленими людьми», «діалог з метою обговорення й вирішення проблеми», «вільний діалог між людьми». Четверта частина опитаних (23%) у визначенні називає лише деякі суттєві ознаки бесіди: «це пізнання певного явища в процесі обговорення» – 6,8%, «спілкування між людьми, яке складається з питань і відповідей» – 6,1%, «спосіб вирішення проблем з допомогою спілкування» – 5,8%, «засіб передачі знань» – 2,4%, «спосіб навчання й виховання людини» – 1,9% тощо.

Більше половини респондентів, по суті, давали родо-видове визначення ділової розмови як «розмови...», із вказанням різних її видових ознак, з яких найпоширенішими є: «розмова ділових партнерів, які вирішують свої справи» –

15,0%, «розмова про справи та їх вирішення» – 12,1%, «розмова ділових людей» – 10,7%, «важлива розмова, яка має діловий характер» – 5,3%, «розмова клієнта з працівником» – 2,7%, «розмова на діловому рівні», «розмова в діловій обстановці» – по 3,2%, «розмова за певними правилами», «розмова в офіційно-діловому стилі» – по 0,5% тощо.

Розвиток творчого мислення оцінювався за методикою «Значення слів [33, с.38 – 47]». Студентам пропонувалося 25 слів, які можуть мати різні значення. Впродовж 15 хвилин необхідно було придумати й записати якомога більше принципово різних значень цих слів. Аналіз виконання завдання показав такі результати: високий рівень не продемонстрував ніхто з досліджуваних, достатній рівень – 34,1%, середній – 47,3%, низький – 18,6%.

Діагностика комунікативних якостей здійснювалась на основі тестової методики «Оцінка рівня комунікативного контролю [94, с.378 – 379]». За результатами тестування 10,9% опитаних мають високий комунікативний контроль, 56,7% – середній, а 32,4% опитаних (майже третина) не вміють контролювати себе в спілкуванні (не враховують ситуацію спілкування, не можуть, при потребі, змінювати свою поведінку, не вміють передбачати враження, яке справляють на оточуючих та інше).

З метою виявлення конкретних труднощів риторичної діяльності проводились бесіди зі студентами, на основі яких було розроблено анкету (Додаток В). У процесі анкетування студентам пропонувалося прорангувати подані труднощі на основі їх важливості для подолання. За результатами анкетування було встановлено, що студенти в процесі риторичної діяльності стикаються з труднощами на докомунікативній, комунікативній та посткомунікативній фазах. Найважчими для подолання названі такі труднощі: при формуванні задуму, створенні концепції виступу – 41,6% опитаних, при композиційному оформленні промови – 39,9%, труднощі з подолання аудиторного шоку та пов'язані з управлінням своїми рухами, жестами – по 52,4% опитаних, труднощі, пов'язані з аргументацією власної думки – 32,6%, із встановленням зворотного зв'язку, налагодженням контакту з аудиторією –

29,8%, з невмінням аналізувати промову та рефлексією – 27,2%, важко бути артистичним та впевненим у собі – по 26,5%, труднощі в процесі оздоблення промови художньо-виразними засобами – 24,2%, при моделюванні портрету аудиторії – 18,7%, при організації дискусії з аудиторією – 17,2%, при підборі необхідного для промови матеріалу – 14,9% тощо.

Результати констатувального етапу дослідження свідчать про те, що риторичні вміння майбутніх учителів початкової школи є недостатніми. Зокрема, позначаються слабкість цільових установок та мотивації студентів щодо риторичної підготовки, неусвідомленість важливості риторичних умінь у майбутній професійній діяльності, малий досвід публічного мовлення. Рівень риторичних умінь студентів співвідноситься з рівнем розвитку їх творчого мислення, мовленнєвих і комунікативних якостей. У ході дослідження було встановлено, що в риторичній діяльності студенти стикаються з численними труднощами.

Отримані результати переконливо доводять необхідність цілеспрямованого формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи у процесі їх професійної підготовки.

Оптимальна побудова й реалізація навчального процесу з формування риторичних умінь у студентів можлива за технологічного підходу, сутність якого полягає в модернізації дидактичної системи на основі вивчення її складових компонентів.

Висновки до першого розділу

Отже, аналіз літературних джерел з теми дослідження дозволив визначити основні етапи зародження і розвитку риторики в історії людства.

Відповідно до сутності вміння як елемента діяльності, у роботі описано риторичні уміння як здатність учителя виконувати педагогічну діяльність з майстерним використанням риторичних прийомів і засобів (якість голосу, фонаційне дихання, чітка дикція, відповідна інтонація), враховуючи вікові та індивідуальні особливості учнів початкових класів, спираючись на раніше набуті фахові знання і навички.

Виходячи з потреб професійної діяльності вчителя початкової школи, вважаємо, що для її успішного здійснення фахівець повинен володіти такими риторичними вміннями: – тактико-стратегічний вид (вміння моделювати аудиторію та встановлювати, зберігати й закріплювати контакт зі школярами; вміння розробляти програму професійної діяльності, враховуючи широкий діапазон вікових особливостей молодших школярів; вміння самостійно готувати виступи на будь-які теми з кола професійної діяльності та особливостей сприймання різної аудиторії слухачів (молодші школярі – діалог, монолог, батьки та колеги – полілог, діалог, монолог); – аналітичний вид (вміння проводити риторичний аналіз мисленнєво-мовленнєвої діяльності (визначати власні можливості в педагогічному спілкуванні (самооцінка рівнів сформованості риторичних умінь); всебічно аналізувати об'єкт навчання і вибудовувати систему знань про нього (вивчення правил через гру); – мовно-виражальний вид (вміння володіти своїм мовленням, змістовно й тактовно відповідати на репліки і запитання учасників навчально-виховного процесу); впевнено, переконливо й доступно (враховуючи вікові особливості учнів початкової школи) викладати матеріал; – виконавський вид (кваліфіковано застосовувати технічні засоби, унаочнення, роздавальний матеріал тощо; доречно використовувати риторичні зразки текстів світової та національної скарбниці красномовства; вміння працювати з фактами та аргументами (молодший школяр сприймає факти та аргументи з певною поправкою на особистість учителя, його

авторитетність, щирість, емоційність); вміння створювати атмосферу співробітництва (у молодшому шкільному віці відбувається нагромадження чуттєвого досвіду за допомогою слова вчителя).

Дослідження стану сформованості риторичних умінь у студентів показало, що, незважаючи на значний потенціал психолого-педагогічних дисциплін щодо формування риторичних умінь, риторична підготовка майбутніх учителів початкової школи потребує посилення дидактичних функцій. Описана критеріально-рівнева шкала оцінки сформованості риторичних умінь у студентів дала можливість встановити, що більшість досліджуваних мають середній рівень цих умінь. Такі результати робить необхідним розробку, у практику вищої школи ефективної технології формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. Характеристика компонентів риторичних умінь майбутніх учителів початкової школи

Аналіз методичної літератури дозволяє визначити структуру риторичних умінь, які є елементом цієї діяльності. До структури риторичних умінь входять такі компоненти: мисленнєвий, мовленнєвий, комунікативний. Зміст кожного компоненту риторичних умінь схематично зображено (рис. 2.1), розроблені ці компоненти А.Первушиною [66, с.46].

Проаналізувавши означену схему, ми наповнили зміст кожного з компонентів, відповідно до фахової специфіки вчителя початкової школи.

Складові компоненти риторичних умінь взаємообумовлені і перебувають у тісному взаємозв'язку. Розглянемо зміст кожного компоненту.

Найперше, мисленнєвий компонент риторичних умінь орієнтований на розвиток творчого мислення, інтелектуального центру, мисленнєвих здібностей людини. Він включає вміння винаходити задум, всебічно аналізувати предмет дослідження, складати систему знань про нього, формулювати власну концепцію; вміння досліджувати особливості аудиторії, з якою передбачається взаємодія, і будувати власну мисленнєво-мовленнєву діяльність відповідно до характерних ознак і вимог конкретної аудиторії; це вміння розробляти програму – стратегію й тактику публічного мовлення, визначати її цільову установку, виявляти і розв'язувати суперечності у проблемах, які вивчаються, формулювати головні думки власної позиції; це також вміння працювати з фактами й аргументами, доводити, переконувати тощо.

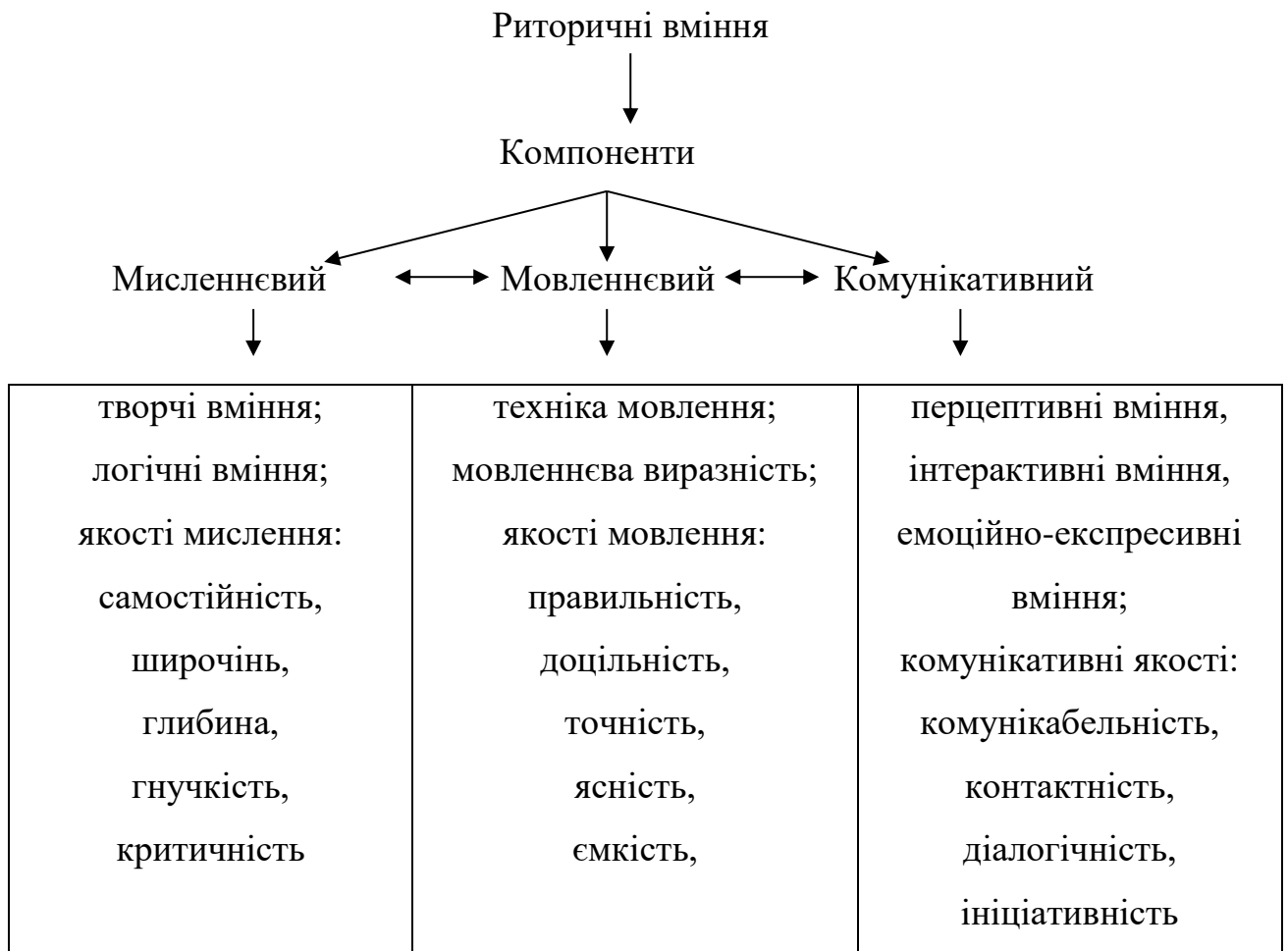

Рисунок 2.1. Структура компонентів риторичних умінь

Дослідники в галузі риторики вказують на пріоритетність мисленнєвого компоненту в риторичній діяльності. Так, С.Малишев пише, що завдання виховання оратора слід розуміти, перш за все, як «завдання виховання мислячої людини, збагаченої знаннями, яка вміє практично оцінювати свої здібності і на цій основі знаходити шляхи до найкращого вираження своїх думок з урахуванням особливостей аудиторії, що знаходиться перед нею» [47, с. 15].

Мислення як вищий психічний пізнавальний процес, особливості його розвитку і функціонування, визначення джерел активності та ефективних методів формування належать до найскладніших наукових проблем, над якими працюють психологи й педагоги, філософи та культурологи.

У психолого-педагогічних дослідженнях простежується значна увага до вивчення мислення з погляду формування його видів і розвитку мисленнєвих якостей. Зокрема, надзвичайно актуальним є питання про особливості творчого

мислення, умови його формування, які порушуються при дослідженні: методологічних аспектів проблеми вивчення і розвитку мислення, формування у студентів педвузу професійного мислення, формування конструктивного мислення майбутніх учителів, розвитку творчого мислення як умови успішного навчання, формування образного мислення у старших школярів, формування педагогічного мислення, психологічні основи формування професійного мислення, методичних і теоретичних засад підготовки вчителя до формування творчої особистості молодшого школяра.

Ми розглядаємо педагогічну діяльність як споріднену риторичній: слово є інструментом педагогічного впливу вчителя на учня і засобом впливу мовця на аудиторію. Вважаємо, що у мисленнєвому компоненті риторичної діяльності доцільно виділити логічні вміння та творчі.

Творчі мисленнєві вміння пов'язані з імпровізацією, винайденням нових думок і підходів, створенням художнього образу засобами слова. Творче мислення виявляється в умінні по-новому сприймати факти, побачити незвичайне у звичайному, нове – в старому, велике – в малому. Це оригінальний підхід до питання, нестандартна подача матеріалу, власна позиція в оцінюванні фактів і явищ, про які йде мова, вміння знайти свою особисту манеру спілкування з конкретною аудиторією [3, с.48 – 49].

Логічні вміння пов'язані з розвитком словесно-логічного мислення на основі застосування в риторичній діяльності логічних засобів: правильного використання форм мислення – понять, суджень, умовиводів; логічні операції з формами мислення, що повинні набути широкого діапазону, адекватно передавати думку; дотримання логічних законів мислення для внутрішнього послідовного зв'язку між думками.

Риторична діяльність передбачає створення публічного мовлення, отже, провідним видом мислення у ній виступає творче. Творче мислення характеризується в науковій літературі як діяльність певної якості, рівня, як процес розв'язання завдань (В.Моляко, Я.Пономарьов, Н.Кузьміна, О.Осипова). При цьому дані характеристики обов'язково включають ознаку новизни: «Творче

мислення – один із видів мислення, що характеризується створенням суб'єктивно нового продукту і новоутвореннями в самій пізнавальній діяльності по його створенню. Ці новоутворення стосуються мотивації, цілей, оцінок, значень. Мислення творче відрізняють від процесів застосування готових знань і вмінь, що називається репродуктивним мисленням» [14, с.226].

Таким чином, творче мислення характеризується високим ступенем новизни продукту, тобто отримуваних в результаті знань і вмінь.

Творче мислення може бути і теоретичним, і практичним. Теоретичне творче мислення виявляється, зокрема, у здатності людини висувати нові, оригінальні гіпотези, розробляти теорії, пропонувати нетривіальні рішення різноманітних проблем тощо. Практичне творче мислення може полягати у знаходженні оригінальних рішень практичних питань, а також у здатності людини знаходити практичний вихід із різних життєвих ситуацій.

Мисленнєвий компонент риторичних умінь націлений на розвиток творчого художньо-образного мислення, бо саме цей тип мислення, на нашу думку, може найповніше задовольнити вимоги риторичної діяльності. Сучасні науковці справедливо вважають, що наукове мислення тісно пов'язане з образністю, що думка та образ доповнюють один одного (Є.Адамов, В.Докучаєва, І.Зязюн, І.Карпенко, С.Максименко, П.Сопер та ін.).

Особливо це стосується мислення в риторичній діяльності. Адже слухачі хочуть бачити те, про що говорить мовець, а це бачення досягається засобами словесної наочності й перш за все створенням художнього образу. «Майстерність публічної промови проявляється в умілому використанні обох форм людського мислення: логічної та образної, – вважає П.Сопер. – Мистецтво є мислення образами – цей закон може бути застосований і до ораторського мистецтва» [84, с.4].

Художньо-образне мислення розглядається вченими як вищий тип мисленнєвої діяльності і є ядром творчого потенціалу особистості. Визначаючи художньо-образне мислення як результат одночасної дії обох сигнальних систем кори головного мозку (першої – носія образного мислення і другої – носія

абстрактного, словесного мислення), І.Зязюн називає такі його особливості: воно відтворює та об'єктивує весь відображувальний процес; воно базується одночасно і на основі образів, і на основі понять; воно емоційно-почуттєве, а саме постійно народжує переживання, зумовлювані художніми образами.

Значення згаданого елемента у структурі мисленнєвого компонента риторичних умінь очевидна: адже риторична діяльність є творчим процесом, в результаті якого втілюється не просто образ певного предмета або явища, а й власне розуміння, власне ставлення до нього. Тому художній образ, створений мовцем, за словами І.Зязюна, «поєднує у собі об'єктивне і суб'єктивне, суще і бажане, реальне і ідеальне»; він є «єдністю відтвореного, поясненого і оціненого» [32, с.79].

«Наочно-образне мислення характеризується тим, що мислительне завдання своїм змістом має образний матеріал, маніпулюючи яким людина аналізує, порівнює чи узагальнює істотні аспекти в предметах та явищах. Наочно-образне мислення значно розширює пізнавальні можливості особистості, дозволяє їй змістовніше і різноманітніше відображати реальність» [64, с.166].

Словесно-логічне (абстрактне) мислення «здійснюється в словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого сприйманню та уявленню... Саме цей різновид мислення дає можливість встановлювати загальні закономірності природи та суспільства, на рівні найвищих узагальнень розв'язувати мислительні завдання, будувати наукові теорії та гіпотези» [64, с.166].

Психологи приділяють розвиткові словесно-логічного мислення велику увагу. Головне у вдосконаленні словесно-логічного мислення полягає у тому, щоб навчитися правильно добирати мовленнєві засоби, точно виражати свої думки. Цей вид мислення добре розвивається у риторичній діяльності (у публічних виступах учителів початкової школи, при створенні і написанні ними різного роду промов, особливо таких, які є результатом їх творчої роботи).

Формування словесно-логічного мислення передбачає: знання і застосування логічних законів мислення (формальних і діалектичних); володіння

розумовими операціями (порівнянням, аналізом і синтезом, абстрагуванням і узагальненням, класифікацією, систематизацією).

Найзагальніші, прості і необхідні зв'язки між думками виражаються формально-логічними законами тотожності, несуперечності, виключення третього, достатньої підстави. Ці закони відіграють в мисленні особливо важливу роль: виражаючи необхідний суттєвий стійкий зв'язок між думками, вони є відображенням у свідомості людини певних відносин між предметами об'єктивної дійсності [20, с.94 – 115].

На логічність публічного мовлення вказують: визначеність – ясність думки, точність міркувань – виявляється у дотриманні закону тотожності; несуперечливість, послідовність – виявляються у дотриманні закону недопустимості протиріччя та закону виключення третього; обґрунтованість – впливає із закону достатньої підстави [79, с.57].

У розумовій діяльності виділяють її головні елементи або процеси – розумові операції. Такими є порівняння, аналіз і синтез, абстрагування і узагальнення, класифікація, систематизація [64, с.158 – 160]. Розвиток названих розумових операцій є важливою умовою ефективності мисленнєвої діяльності особистості.

Так, операція аналізу необхідна мовцю для з'ясування сутності предмета думки, вивчення теми промови, пізнання ознак аудиторії, для якої готується промова, підведення підсумку своєї мисленнєво-мовленнєвої діяльності. На цих стадіях мислення свідомо порушується цілісність предмета думки. Теоретичний синтез результатів аналізу потрібний, щоб систематизувати знання про об'єкт. За допомогою аналізу і синтезу досягається більша повнота опису, виявляються зв'язки між предметами і явищами дійсності, встановлюється структура цих явищ, їх сутність і закономірності. Застосування операції абстрагування в процесі створення промови дає можливість людині глибше, повніше відобразити найскладніші явища об'єктивної дійсності. Операція узагальнення вкрай важлива на етапі формулювання висновків з теми промови, підведення підсумків

спілкування. Класифікація у риторичній діяльності сприяє впорядкуванню знань про предмет думки і більш глибокому розумінню їхньої смислової структури.

Розвиток творчого мислення у риторичній діяльності пов'язаний з удосконаленням індивідуальних мисленнєвих особливостей особистості. До них належать такі якості мислення як самостійність, ініціативність, гнучкість, широчінь, глибина, критичність та інші [64, с.289 – 290].

Розглядаючи окремі етапи риторичної діяльності, можна зробити висновок, що на початку цієї діяльності (докомунікативна фаза), на етапі постановки завдання і вибору теми промови індивідуальні особливості мислення проявляються насамперед у його самостійності й ініціативності.

Самостійність проявляється у вмінні не піддаватися впливові різноманітних факторів, критично оцінювати ідеї, поради, думки і пропозиції інших, діяти на основі власних поглядів і переконань. Люди, яким притаманна самостійність мислення, без зайвої допомоги можуть вичленити проблему і, виходячи з неї, ставлять мету без підказок і вказівок з боку інших. Як правило, вони активно відстоюють свою позицію, своє бачення і розуміння проблеми.

Тісно пов'язана з самостійністю й ініціативність мислення – постійне прагнення самому шукати і знаходити шляхи і способи вирішення проблем. Ініціативність передбачає наявність яскравих нових ідей, планів, багату уяву. Але багатьом людям буває дуже важко подолати власну інертність мислення, змінити звичний хід подій, вони не спроможні мислити самостійно, без зовнішньої стимуляції. Ініціативність і самостійність протистоять таким якостям мислення як навіюваність, податливість, інертність.

На комунікативній фазі риторичної діяльності на передній план виходить така властивість мислення, як гнучкість, яка проявляється у вмінні на кожному етапі міркування вибрати з ланцюга фактів саме ту ланку, за яку необхідно схопитися, щоб висвітлити усю суму явищ, швидко змінювати дії при зміні обставин.

Подолання стереотипності, шаблонності мислення (якостей, що протилежні гнучкості) – процес складний, він вимагає від людини неабияких

вольових зусиль. Звичка до шаблонності рішень і висновків може призвести до неспроможності самотійно знаходити вихід із неочікуваних ситуацій і до нездатності приймати оригінальні рішення, тобто до функціональної ригідності мислення. Ця особливість мислення нерозривно зв'язана з певною надмірною залежністю від накопиченого життєвого досвіду, чия обмеженість і повторюваність відтворюється стереотипами думки [70, с.65].

Посткомунікативна фаза риторичної діяльності вимагає виявлення критичності мислення, вміння не приймати на віру свої та чужі думки, а піддавати їх критичному розгляду, зважувати всі «за» і «проти». Критичність розуму характеризується здатністю оцінювати як об'єктивні умови, так і власну діяльність, прийняти певну позицію щодо спірного питання, аналізувати висунуті думки і результати їх перевірки. Основою для розвитку критичності мислення є глибокі знання і досвід людини; завдання педагога – вчити студентів контролювати, аналізувати й оцінювати свою мисленнєву діяльність.

Отже, всі елементи мисленнєвого компонента спрямовані на розвиток творчого мислення (продуктивного), яке має на меті створення нових ідей, його результатом є відкриття нового чи удосконалення вирішення певного завдання. В ході творчого мислення виникають новоутворення, що стосуються мотивації, цілей, оцінок, смислів в самій пізнавальній діяльності.

Таким чином, розвиток творчого мислення можливий у діяльності, що спрямована на розв'язання творчих завдань і вироблення певних, пов'язаних із цим, умінь і навичок. Художньо-образне мислення має своїми складовими словесно-логічне (абстрактне) і наочно-образне. Для розвитку творчого художньо-образного мислення дуже важливо навчитися бачити й аналізувати свої помилки, порівнювати хід власних інтелектуальних розмірковувань з міркуваннями інших, переймаючи кращі взірці інтелектуальної діяльності, вміти абстрагуватися, здійснювати узагальнення, класифікацію, систематизацію знань. Важливо знати і застосовувати у мисленнєвій діяльності логічні закони, що сприяють правильності, послідовності і переконливості мислення. Формування мисленнєвого компонента риторичних умінь сприяє розвитку індивідуальних

особливостей мислення (самостійності, ініціативності, гнучкості, глибини, широчіні, критичності тощо), які є професійно необхідними для фахівця будь-якого фаху. Отже, через мисленнєвий компонент риторика формує у людини вміння творчо і грамотно мислити.

У процесі риторичної діяльності думка реалізується в слові, мислення тісно пов'язане з мовленням людини. Тому надзвичайно важливим є питання про мовленнєву компетентність майбутнього вчителя початкової школи.

Мовленнєвий компонент мислиться нами як сукупність певних ознак, якостей, властивостей мовлення, що проявляються у риторичних вміннях. Через мовленнєвий компонент риторика формує мовленнєву культуру особистості.

За визначенням В.Семиченко, мовленнєва культура – «це перш за все дотримання норм літературного мовлення (лексичних, синтаксичних, орфоепічних)» [82, с.32]. Крім того, – це зведення до мінімуму чи повне усунення словесних штампів, стереотипів, слів-паразитів, які не несуть прямого смислового навантаження й тому більше забруднюють мовлення, ніж розширюють його можливості.

Питання, пов'язані з формуванням педагогічного мовлення, вивчали: Л.Азарова (формування вокально-мовленнєвої культури студентів педвузу), О.Гоголь (формування педагогічного мовлення майбутніх учителів активними методами навчання), А.Годлевська (формування мовленнєвого компонента комунікативності майбутнього вчителя), А.Капська (основні тенденції розвитку майстерності слова педагога), О.Козленко (розвиток педагогічної техніки молодого вчителя), В.Коломієць (формування професійних мовленнєвих умінь засобами дидактичних ігор), Р.Короткова (формування у студентів педагогічних спеціальностей техніки мовлення як компонента професійної майстерності), Н.Лесняк (міжпредметні зв'язки у формуванні мовленнєвих умінь майбутніх учителів), О.Севастьянов (техніка мовлення в професійній підготовці вчителя) та ін.

Розглядаючи формування мовленнєвого компоненту комунікативності майбутнього вчителя, А.Годлевська виявила два блоки мовленнєвих умінь, які

відображають спрямованість педагога на певний професійний вид діяльності, характерологічні особливості кожного з умінь та індивідуальність їх прояву залежно від цілей та завдань.

Перший блок включає ті вміння, які забезпечують якісний характер мовлення (володіння його технікою, логікою висловлювання, інтонаційною варіативністю, прогнозування комунікативної поведінки, здійснення взаємодії, емоційно-експресивного впливу, володіння мовленнєвим етикетом).

Другий блок включає мовленнєві вміння, які посилюють ефективність комунікативності взагалі і педагогічної дії зокрема (формування цілі мовлення, оцінювання його процесу, адаптація мовленнєвих умінь до педагогічних умов, використання результатів аналізу цих умінь, здійснення мовленнєвого контролю).

Мовленнєвий компонент риторичних умінь, який спрямований на формування мовленнєвої компетентності студентів, включає три складові: оволодіння технікою мовлення, удосконалення якостей мовлення та розвиток мовленнєвої виразності (табл. 2.1):

Таблиця 2.1

Мовленнєвий компонент риторичних умінь

Техніка мовлення	Якості мовлення	Виразність мовлення
голос фонаційне дихання дикція темп мовлення інтонація	правильність ясність точність ємкість доцільність стислість	тропи стилістичні фігури крилаті вислови комічне

Саме ці чинники публічного мовлення, на нашу думку, роблять його переконливим, ефективним, впливовим, дієвим, а отже – риторичним

Ораторське мовлення як необхідний компонент риторичної діяльності є предметом багатьох досліджень. Більшість науковців одним із суттєвих складових мовленнєвих умінь виділяють техніку мовлення (В.Абрамян,

Р.Грановська, О.Козленко, Р.Короткова, С.Нікольська, З.Савкова, А.Савостьянов, В.Шейнов та ін.).

Р.Короткова досліджує формування техніки мовлення як компонента професійної майстерності педагога. Вона зауважує, що володіння технікою мовлення є передумовою для формування у студентів і майбутніх педагогів, «початкового рівня їх професійної підготовки, розвитку знань і здібностей у сфері комунікативних та виконавсько-мовленнєвих умінь» [1, с.42].

Отже, першою складовою мовленнєвого компоненту є техніка мовлення, яка включає голос, фонаційне дихання, дикцію, темп мовлення, інтонацію. «Виступаючий перед аудиторією повинен мати добре поставлений голос. Від цього значною мірою залежить успіх передачі змісту, спрямованого не лише до розуму, а й до почуттів слухачів» [29, с.249].

Р.Грановська звертає особливу увагу мовця на артикуляцію й дикцію. Аудиторія дуже чутлива до неправильної вимови і поганої дикції. Це відволікає її увагу від змісту й концентрує її на формі, погіршує ставлення до виступаючого. Нечітке мовлення, що спричинене поганою дикцією, також має негативний вплив: всі сили слухачів йдуть на те, щоб розібрати, що саме говорять, при цьому вони відволікаються від сутності виступу [29, с.249].

Отже, техніка мовлення є необхідним показником риторичного мовлення й мовленнєвої культури мовця. Вона характеризується відповідними якостями голосу, правильним фонаційним диханням, збалансованим темпом мовлення, адекватним інтонаційним оформленням. Дослідники В.Абрамян, Н.Бабич, А.Васильєва, Н.Вербова, О.Гоголь, А.Годлевська, Р.Грановська, О.Казарцева, О.Козленко, Р.Короткова, В.Молдован, С.Нікольська, А.Овчиннікова, Л.Пастухова, З.Савкова, А.Савостьянов, Г.Сагач, І.Томан, В.Шейнов та інші приділяють велику увагу розвитку техніки мовлення, пропонують вправи та поради щодо оволодіння її основами.

Проблема оволодіння технікою мовлення має і психологічний аспект. Дефекти дикції, порушення орфоепічних норм, невміння керувати своїм голосом

погано впливають на атмосферу в аудиторії, негативно відображаються на продуктивності процесу спілкування, понижують особистісний статус мовця.

Риторичні вміння передбачають здатність людини виражати думки в дієвій словесній формі. «Дієва словесна форма становить собою систему комунікативних якостей мовлення» [78, с.99].

Визначимо найважливішими для риторичної діяльності якості мовлення.

Правильність мовлення – це володіння суб'єктом нормами літературної мови (орфоепічними, орфографічними, граматичними, лексичними)» [78, с.100].

Доцільність – це особлива організація мовних засобів, яка зумовлює відповідність мовлення цілям та умовам спілкування» [78, с.102].

Точність – це «якість мовлення, яка виявляється у використанні слів у повній відповідності з їх лексичними значеннями» [75, с.4].

Ясність – це така якість мовлення, яка забезпечує адекватне розуміння сказаного, при цьому не вимагаючи від співрозмовника особливих зусиль при сприйманні [48, с.126].

Стислість, ємкість – це «якість мовлення, яка виявляється у відборі мовних засобів для вираження головної думки, тези, тобто характеризує вміння говорити суттєво» [48, с.125]. Лаконічне мовлення – наслідок відмінного знання справи, широкої загальної ерудиції й ретельної підготовки.

Отже, такі якості мовлення як правильність, ясність, точність, ємкість, доцільність та інші роблять його найбільш дієвим, ефективним, переконливим, впливовим – тобто таким, яке відповідає вимогам риторичної діяльності. Тому необхідно враховувати названі якості мовлення при формуванні риторичних умінь майбутніх учителів початкової школи.

Окремою ланкою мовленнєвого компоненту виділяють виразність, образність мовлення. Адже саме ця якість мовлення, на нашу думку, найбільше характеризує творче художньо-образне мислення, є важливою для створення художніх образів мовними засобами. Більшість вчених-риторів (О.Зарецька, Н.Михальська, В.Молдован, Л.Новіков, Г.Сагач, В.Семиченко та ін.) відносять виразність до основних якостей мовлення. Виділення виразності мовлення

окремою складовою мовленнєвого компоненту пояснюється ще й тим, що саме ця якість найгірше розвинена в мовленні студентів.

Основний мовленнєвий закон – вираження думки в дійовій словесній формі. Він становить собою систему комунікативних якостей мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, ємкість, стислість, доцільність).

Щоб мовлення стало дієвим, воно повинно бути й виразним.

Л.Соловець засоби виразності поділяє на:

- «засоби художньої образності (порівняння, епітети, метафори...);
- фонетичні засоби (інтонація, тембр голосу, темп мовлення, дикція);
- лексичні засоби (синоніми, омоніми, антоніми, полісемія);
- синтаксичні фігури (звертання, риторичне запитання, інверсія, градація, повтор, період);
- фразеологізми (зрощення, єдності, сполучення, прислів'я, приказки, афоризми, крилаті слова та вислови), якщо, звичайно, вони вживаються суб'єктом усвідомлено та доцільно, оживлюючи, а не спотворюючи мовлення» [83, с.9].

Використання приказок та прислів'їв оживляє мовлення, привертає увагу слухачів, створює сприятливий психологічний настрій, підкреслює особливий національний колорит публічного мовлення, на що наголошує Мафтин Л.В. Ефективним є включення до промови афоризмів, що втілюють активну думку багатьох попередніх поколінь, в яких ми знаходимо ті етичні, естетичні, політичні ідеали, що служать нам і тепер підтвердженням досягнень людської мудрості. Енциклопедисти визначають афоризм як думку, виражену в лаконічній, відточеній, яскравій формі, що має характер самостійно існуючого висловлювання [50, с.160-176].

Одним зі стратегічних завдань учителя початкової школи є добір засобів мовного вираження. Для цього недостатньо знати лише загальну характеристику фігуральних прийомів, усвідомлювати їх смислове навантаження і функціональну роль. Не менш важливим є принципи і правила ефективності використання їх на практиці. Формуванню навичок добирати й використовувати алегорію, антономазію сприяє читання байок, легенд, міфів, казок. Систематичне

вдумливе читання високохудожніх літературних творів, публіцистики збагачує активний словник епітетами і порівняннями. Висловлення емоційної інформації можливе засобами образної аналогії у формі прислів'їв, розповіді про аналогічний життєвий факт, ілюстрація факту засобами притчі, байки.

З огляду на те, що промова вчителя початкової школи повинна не тільки породжувати певні думки, а й викликати відповідні почуття й емоції, для нього важливо, крім фактичного матеріалу, приділяти увагу мовним засобам.

Щоб розбудити уяву учнів учитель початкової школи має використовувати порівняння, які відіграють дуже важливу роль при описах, вони допомагають учням уявити об'єкт розмови. Для перенесення значення (ознаки) слова за принципом подібності на інший педагогу потрібно використовувати метафору. Уособлення – надання неживим речам або нелюдському життю людських рис: лисичка-сестричка, вовчик-братик тощо. Уособлення дуже характерне для фольклору з його міфопоетичною свідомістю. Цей прийом учитель початкової школи може використовувати, якщо йдеться про збереження рідної природи. Щоб абстрактне явище набуло рис живої особи, необхідно користуватися прозопопесею (персоніфікація), яка вважається найвиразнішою ознакою фольклору, зокрема казок, легенд, народних оповідок, загадок. Алегорія – зображення абстрактного поняття чи явища через конкретний образ. Алегорія однозначна (на відміну від символу), вона схожа на емблему. Часто алегорії приходять з літератури [71].

Для опису якогось поняття вчителю початкової школи можна використовувати перифразу. Для підсилення образно-виражальної сторони висловлення і його семантико-синтаксичної організації вчитель початкової школи повинен користуватися риторичними фігурами. Мовленню вчителя властиві риторичні оклики, риторичні запитання, риторичні звертання. Риторичні оклики виражають захоплення, яке мали б зрозуміти всі, приєднатися до мовця. Риторичні звертання виражають емоційне ставлення вчителя до об'єкта, його промови, причому він часто звертаються не тільки до учнів, але й до неживих предметів або абстрактних понять. До риторичних звертань можна віднести й

етикетні формули. Риторичні запитання – запитання, відповідь на які вже закладено в самому запитанні, і відповідь на них не потрібна. Риторичне запитання може завершувати опис якоїсь ситуації чи, навпаки, передувати цьому опису.

Щоб звернути увагу учнів, педагог має використовувати анафору, епіфору, анадиплосис, інверсію та обрив. Анафора – лексико-синтаксичне повторення слів чи словосполучень на початку прозаїчних речень (у віршах відповідно – рядків). Епіфора – зворотний анафорі прийом, повторення однакових слів (словосполучень) в кінці речень (у віршах – наприкінці віршових рядків або строф).

Вчителю початкової школи не варто використовувати у професійній діяльності просторіччя, канцеляризми, діалектизми, жаргонізми, неологізми, архаїзми, варваризми, солецизми, оскільки вони досить сильні засоби створення образу.

Усі подані вище тропи та фігури в основному базуються на прагненні вчителя чітко і зрозуміло передати думки та емоції. Кожен вчитель початкової школи повинен пам'ятати, що виразність тексту зовсім не визначається ступенем його насичення тропами і фігурами, а інколи тропізація і фігуралізація способів вираження є не що інше, як свідчення несмаку автора.

Отже, ми розуміємо виразність мовлення як таку його властивість, що підвищує ефективність, впливовість і переконливість сказаного за допомогою словесної образності, впливу на емоції й почуття слухачів. Створення виразності мовлення здійснюється такими засобами, як тропи (порівняння, оксюморон, катахреза, епітет, метафора, метонімія, синекдоха, гіпербола, перифраз, алегорія, уособлення, прозопопея, антономазія, майозис, літота), синтаксичні фігури (повтор, інверсія, градація, антитеза, анафора, епіфора, синтаксичний паралелізм, зевгма, іронія, парадокс, епістрофа, діафора, обрив, риторичні запитання, оклики, звертання), крилаті вислови (приказки, прислів'я, афоризми), фразеологізми, елементи комічного (гумор, дотепи, іронія, сатира) тощо.

Вправному використанню засобів виразності в педагогічній діяльності вчителя початкової школи можна навчити, змінивши підходи до викладання риторики, згідно з якими належне місце відводиться мовленнєвій практиці, аналізу численних невдач у використанні риторичних прийомів.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що для формування мовленнєвого компонента риторичних умінь майбутньому вчителю початкової школи необхідні:

- 1) вміння й навички, пов'язані з оволодінням технікою мовлення (властивостями голосу, дихання, дикції, інтонації, темпу мовлення);
- 2) вміння, в яких виявляються мовленнєві якості (правильність, точність, доцільність, ясність, стислість);
- 3) вміння робити мовлення виразним (використання тропів, синтаксичних фігур, фразеологізмів, крилатих висловів, елементів комічного) [51, с.78].

Формування комунікативного компонента як необхідної умови успішної реалізації мисленнєво-мовленнєвого продукту передбачає вміння вивчати аудиторію, встановлювати, зберігати і закріплювати контакт з нею, володіти механізмами і прийомами ефективної комунікації на вербальному і невербальному рівнях, вмінням саморегуляції тощо. Зміст цього компонента ми розглядаємо як сукупність перцептивних, інтерактивних й емоційно-експресивних умінь.

Дослідники ефективності комунікативного впливу під час публічного виступу (О.Бодальов, Є.Ножин, С.Касаткін та інші) відмічають, що важливим показником встановленого контакту між промовцем і аудиторією є зворотний зв'язок. Психологи розуміють зворотний зв'язок як інформацію, що містить реакцію реципієнта на поведінку комунікатора. Мета зворотного зв'язку – допомога партнеру по спілкуванню в розумінні того, як сприймаються його вчинки, які почуття вони викликають у інших людей [11, с.18].

У риторичній діяльності стосунки «оратор – аудиторія» можна зобразити «як систему, найголовнішим елементом якої є зворотний зв'язок, завдяки якому оратор, посилаючи мовні сигнали, одночасно і безперервно отримує певну

інформацію про вплив промови на слухачів, в результаті чого він має можливість відповідним чином коригувати виступ», – зазначають В.Стец, І.Стец, М.Костючик [86, с. 7].

Підкреслюючи значення зворотного зв'язку в комунікативному впливові, О.Бодальов пише: «Завдяки дії механізму зворотного зв'язку людина... в результаті може коректувати свою подальшу поведінку, замінюючи використані способи впливу новими, які здаються більш ефективними» [11, с.13].

На нашу думку, найважливіше значення в монологічних формах публічного мовлення (промовах, лекціях, доповідях тощо) має комунікативно-кінетичний зворотний зв'язок, оскільки він дає найбільше інформації про сприймання аудиторією промови й мовця. Її доповнюють комунікативно-мовленнєвий зворотний зв'язок (у формі реплік, запитань) і комунікативно-операційний, коли оратор має змогу спостерігати якісь дії в аудиторії під час свого виступу (наприклад, читання газет, книг, розмови, пересування слухачів по приміщенню, їх вихід тощо). У діалогічних та полілогічних формах (бесідах, дискусіях, диспутах) – на перший план виступає комунікативно-мовленнєвий зворотний зв'язок.

Експресивність мовленнєво-виконавської діяльності прийнято розглядати «як систему вмінь, що складають єдність голосових, мімічних, візуальних і моторних фізіолого-психологічних процесів. За своєю сутністю це навички самоуправління виразною сферою комунікативно-виконавської діяльності» [73, с.105]. Вона виявляється у невербальній поведінці людини. Дослідники невербальної поведінки Ф.Кузін, В.Лабунська, А.Піз та інші виділяють групи невербальних засобів спілкування, що виражають емоційно-експресивне забарвлення мовлення [40; 44; 68]. Покажемо найбільш суттєві з них, що впливають на ефективність риторичної діяльності (табл. 2.2).

Невербальні засоби спілкування

Кінетичні	Паралінгвістичні	Екстралінгвістичні	Візуальні
пози	інтонація	паузи	спрямованість
жести	тембр	покашлювання	погляду,
міміка	гучність	сміх	контакт очей
пантоміміка		темп мовлення	

Формування комунікативного компоненту риторичних умінь сприяє розвитку таких комунікативно значущих якостей особистості як комунікабельність (властивість, що проявляється в пошуку контактів з іншими людьми, високому рівні активності в процесі міжособистісної взаємодії), контактність (вміння вступати в контакт, долаючи наявні бар'єри і негативні установки), діалогічність (готовність у спілкуванні налаштовуватися не тільки на себе, але й на партнера, враховуючи його позицію як рівнозначну до своєї, поважати його думки і погляди), ініціативність (активність людини у взаємодії, що виявляється в готовності взяти на себе відповідальність за встановлення контакту і весь процес взаємодії в цілому) [14].

Отже, комунікативний компонент риторичних умінь розглядається як психолого-педагогічна основа риторичної діяльності, що сприяє інтенсивному включенню особистості у цю діяльність і забезпечує її якісний результат через перцептивні, інтерактивні та емоційно-експресивні вміння й такі комунікативні якості особистості як комунікабельність, контактність, діалогічність, ініціативність тощо.

Проаналізувавши компоненти риторичних умінь учителів початкової школи, запропоновані А.Первушиною, ми описали їх структуру, що є відображенням внутрішньої сутності, структури риторичної діяльності, та розглянули зміст кожного з компонентів. До структури риторичних умінь відносять три взаємопов'язаних компоненти: мисленнєвий, мовленнєвий, комунікативний. Зміст кожного з них утворюють певні вміння, якості та

властивості особистості, в основі яких – культура мислення, мовлення й комунікації [66, с.239].

Так, мисленнєвий компонент передбачає формування творчого мислення, яке поєднує в собі образне (створення художнього образу) і словесно-логічне (забезпечує визначеність думки, послідовність і несуперечливість викладу, обґрунтованість міркувань) та розвиток індивідуальних якостей мислення особистості (самостійності, критичності, активності, глибини, широчіні тощо).

Мовленнєвий компонент включає оволодіння технікою мовлення (необхідними якостями голосу, фонаційним диханням, чіткою дикцією, відповідною інтонацією), розвиток якостей мовлення (правильності, точності, ясності, ємкості, доцільності), досягнення мовленнєвої виразності (використання в мовленні тропів, синтаксичних фігур, крилатих висловів, елементів комічного).

Комунікативний компонент забезпечується сукупністю перцептивних, інтерактивних та емоційно-експресивних умінь та навичок, а також такими комунікативними якостями особистості як комунікабельність, контактність, діалогічність, ініціативність тощо.

Мисленнєвий, мовленнєвий та комунікативний компоненти в структурі риторичних умінь розглядаються як органічна єдність і виокремлюються лише з метою їх кращого дослідження. Ці компоненти необхідно враховувати при реалізації технологічного підходу риторичної підготовки майбутніх учителів початкової школи, а також у процесі формування риторичних умінь у студентів.

2.2. Технологічний підхід формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкових класів

На рубежі тисячоліть в Україні створюється нова система вищої освіти, орієнтована на входження у світовий освітній простір, Цей процес супроводжується суттєвими змінами у педагогічній теорії та практиці навчально-виховного процесу ЗВО.

Оптимальну побудову й реалізацію навчального процесу забезпечує технологічний підхід. Ефективність технологічного підходу до навчання, ознаки педагогічної технології та умови її створення обґрунтовано в працях В.Беспалька, Б.Коротяєва, А.Нісімчука, О.Падалки, І.Смолюка, Ф.Янушкевича та інших.

Педагогічна технологія – це створена адекватно до потреб і можливостей особистості і суспільства теоретично обґрунтована освітня система соціалізації, особистісного і професійного розвитку людини в освітній установі, яка, внаслідок упорядкованих професійних дій педагога забезпечує ефективну реалізацію свідомо визначеної освітньої мети та можливість оптимального відтворення процесу на рівні, який відповідає рівню педагогічної майстерності педагога.

З метою ефективного формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи на основі технологічного підходу охарактеризуємо модель цього процесу (рис. 2.2.). Кожна підсистема в свою чергу складається з психологічних структур, що обумовлені специфікою змісту дії, індивідуальними особливостями суб'єкта тощо [19]. Важлива роль у навчанні риторики майбутніх учителів початкової школи відводиться організації освітнього процесу. Процес реалізації технологічного підходу формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи вимагає створення та врахування таких умов: дотримання принципу наступності і перспективності: школа – ЗВО – самоосвіта; особистісно орієнтованого змісту освіти; орієнтації навчального процесу на потребно-мотиваційну сферу студента, урахування фахової специфіки; впровадження кредитно-модульної технології, інтерактивних форм і методів навчання у поєднанні з традиційними; створення умов для самостійної роботи студентів; високого рівня фахової підготовки викладача.

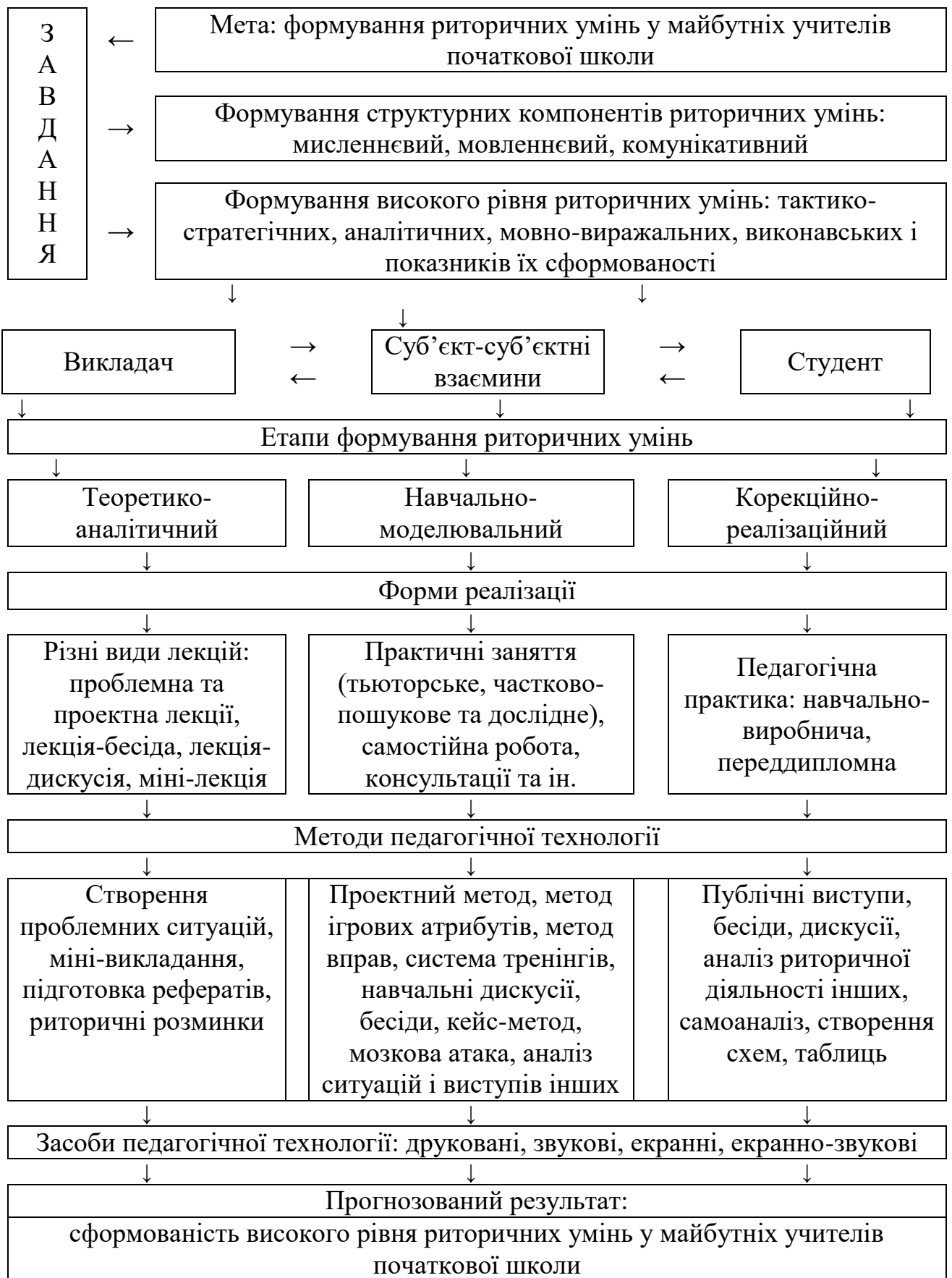

Рисунок 2.2. Модель формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи

В основі педагогічної технології – системний та особистісно-діяльнісний підходи до проблеми формування риторичних умінь у студентів. Системоутворюючими елементами цього процесу виступають мета навчання, діяльність педагога (викладання), діяльність студентів (учіння) й результат. Змінними складовими системи виступають способи педагогічного управління, що включають зміст навчального матеріалу, форми, методи, прийоми, засоби навчання. Зв'язок і взаємообумовленість змінних компонентів з постійними, смислоутворюючими компонентами залежить від мети і кінцевого результату процесу формування риторичних умінь. Вони утворюють стійку єдність і підпорядковані загальним цілям виховання, тобто глобальним цілям в підготовці фахівців до життя і професійної діяльності в існуючому суспільстві.

Процес формування риторичних умінь не можна розглядати як звичайний механізм перенесення їх до інструментальної сфери особистості студентів. Він немислимий без активного залучення студентів до навчально-пізнавальної діяльності з формування цих умінь, без вираженої потреби в риторичному самовдосконаленні майбутнього фахівця, творчої взаємодії на основі суб'єкт-суб'єктних стосунків між викладачами та студентами [36, с.111].

Суттєвою ознакою технологічного підходу є процес визначення та обґрунтування мети (освітньої, виховної, розвиваючої). Цільовий компонент процесу формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи передбачає усвідомлення моделі фахівця й місця в ній цих умінь, їх ролі у виконанні професійних завдань та обов'язків, у розвитку професійно важливих якостей особистості. Це вимагає від педагога чіткого розуміння й передачі студентам мети вивчення навчальних дисциплін, конкретних розділів і тем; передбачає вміння поставити і роз'яснити студентам цілі та завдання кожного заняття чи його етапу.

Чітке визначення цілей навчання (чому і для чого?) повинно сприяти відбору й побудові змісту навчання (що?), організації навчального процесу (як?), методів і засобів навчання (за допомогою чого?), а також враховувати необхідний

рівень кваліфікації вузівських викладачів і допоміжного персоналу (хто?) й методи оцінки результатів, досягнутих у навчанні (так чи ні?) [97, с.27].

Відповідно до цілей процесу формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи було визначено зміст, форми, методи та засоби їх риторичної підготовки (рис 2.1). Важливе значення у формуванні риторичних умінь має навчальна дисципліна «Риторика» та міжпредметні зв'язки з іншими психолого-педагогічними дисциплінами.

Саме тому в основу навчання риторики покладено загальнодидактичні принципи (принцип науковості, систематичності й послідовності, наступності й перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, доступності, свідомості тощо), що зумовлюють доцільний вибір форм, методів, прийомів і засобів навчання, забезпечують належний рівень засвоєння передбаченого навчальною програмою матеріалу, формування риторичних умінь і навичок. Однак, з огляду на вимоги часу, необхідність застосування інноваційних технологій, обмежуватися цими принципами недоцільно: потрібна система принципів, яка б гарантувала істотне підвищення якості навчання і виховання. Продуктивними і перспективними є принципи завершення навчання, невідкладної і безперервної передачі знань; різноманітності тем, завдань, обов'язків; всезагального співробітництва і товариської взаємодопомоги; навчання за здібностями, різновікового і різнорівневого колективу; педагогізації діяльності кожного учасника навчальних занять; інтернаціоналізації процесу навчання або навчання на двомовній і багатомовній основі. Крім загальнодидактичних та інноваційних принципів, слід використовувати специфічні принципи: принцип фундаменталізації (формування загальної культури і розвиток абстрактного мислення), аксіологізації (формування загальних і галузевих ціннісних настанов), принцип стимулювання самостійності в навчальній діяльності і сомоосвіті, креативності. Врахування життєвої перспективи, пріоритету практики, принцип емоційності, цілісності й інтеграції (формування мовно-риторичної особистості студента з урахуванням філософських, психологічних, логічних та морально-

етичних аспектів людини як мовця); активізації взаємовпливу навчання риторики і мови, стилістики, культури мови; гармонізую чого діалогу.

Ми приєднуємося до думки Н.Голуб, що успішному впровадженню модульної технології сприятиме дотримання таких принципів: модульності, мотиваційного спрямування, структурованості змісту навчання на окремі елементи, динамічності, діяльності, гнучкості й усвідомленої перспективи [26].

Реалізація технологічного підходу формування риторичних умінь включає три етапи: теоретико-аналітичний, навчально-моделювальний, корекційно-реалізаційний. Впровадження означеної моделі в навчальний процес передбачає формування у студентів спеціальності 013»Початкова освіта» системи риторичних умінь. Досягнення результату забезпечується професійно-педагогічною спрямованістю навчального процесу; активним залученням студентів до навчально-пізнавальної діяльності; здійсненням диференціації та індивідуального підходу студентів.

З метою активізації пізнавальної діяльності студентів на теоретико-аналітичному етапі передбачено застосування методів проблемного викладу лекцій, прийомів створення проблемних ситуацій. Зміст проблемної лекції повинен відображати найновіші досягнення науки і передової практики, об'єктивні протиріччя на шляху наукового пізнання й засвоєння його результатів у навчанні. «Проблемна лекція – спрямована на розвиток логічного мислення студентів і характеризується тим, що коло питань теми обмежується двома-трьома ключовими моментами, увага студентів концентрується на матеріалі, що не знайшов відображення в підручниках, використовується досвід закордонних навчальних закладів з роздачею студентам під час лекції друкованого матеріалу та виділення головних висновків з питань, що розглядаються» [91, с.138]. Для створення проблемної ситуації слід використовувати такі прийоми:

- пряма постановка проблеми;
- проблемне завдання у вигляді питання;
- повідомлення інформації, яка містить суперечність, повідомлення протилежних думок з будь-якого питання;

- звернення уваги на те чи інше життєве явище, яке потрібно пояснити;
- повідомлення фактів, які викликають непорозуміння;
- співставлення життєвих знань з науковими;
- постановка питання, на яке повинен відповісти студент, прослухавши частину лекції і зробити висновки.

Велика роль в активізації пізнавальної діяльності студентів під час читання лекцій відводиться технічним засобам навчання. Вибір засобів навчання риторики визначається специфікою навчальної дисципліни, його метою. На думку В.Мещерякова, для занять з риторики правомірними є всі основні види засобів навчання: друковані, звукові, екранні, екранно-звукові [53]. Однак пропорційність використання їх неоднакова. Так, першорядна роль належить відеофрагментам, відеофільмам, оскільки вони сприяють забезпеченню звукозорового синтезу, необхідного для спостереження за мовленнєвою поведінкою мовців: зокрема універсальному аудіовізуальному засобу – відеокасеті, що синтезувала всі засоби зображення (кіно, телебачення, слайди, фотографії, твори живопису, формули, графіки, таблиці, діаграми). Відеокамера дає змогу записувати екскурсійні матеріали, інтерв'ю, виступи, розповіді, дискусії чи дебати цікавих людей, показувати предмети і явища реальної дійсності. Таким чином, відеозапис можна вважати універсальним засобом, який доцільно застосовувати на всіх етапах лекцій. Запитання-завдання, розміщені перед відеофрагментом, роблять перегляд цілеспрямованим, розташовані всередині фрагменти завдання звужують коло спостереження і розділяють його на частини.

Під час читання лекцій варто приділяти увагу логічним схемам, таблицям, що ілюструють логіку теми, розділу, розвиток викладених явищ і процесів, їх зв'язку і взаємозалежності. Велике значення у процесі організації інноваційної навчальної діяльності мають електронні джерела інформації. Студенти повинні знати вітчизняні й зарубіжні пошукові системи Інтернету, зміст основних українських бібліотек; основні принципи роботи з електронними підручниками; вимоги до тестових завдань на папері й електронних носіях.

Використання комп'ютерних технологій можливе на різних етапах процесу навчання риторики. Особливо важлива його роль під час формування риторичних умінь і навичок на практичних заняттях та при самостійному опрацюванні навчального матеріалу.

Серед інших засобів навчання ефективними вважаються натуральні об'єкти, схеми, макети і моделі, друквані матеріали, дошки, прилади для підсилення, запису і відтворення звуку, аудіовізуальні засоби, засоби обчислювальної техніки, мультиплікаторні прилади, засоби масової інформації тощо [77, с.39].

Роздавальний ілюстративний матеріал допомагає студентам увійти в певну мовленнєву роль; на основі малюнка можна створити комунікативне завдання, мовленнєву ситуацію. Не втратили дидактичної сили і картки на різних етапах: пояснення, закріплення вивченого; під час індивідуальної роботи і роботи в парах.

Формування риторичних умінь студентів продовжується під час проведення науково-дослідної роботи. Науково-дослідна діяльність – це інтелектуальна праця, спрямована на оволодіння знаннями, уміннями і навичками. У керівництві науково-дослідною роботою найбільший ефект досягається системою групових консультацій, у процесі яких відбувається цілеспрямоване та систематичне формування науково-дослідницьких умінь.

Серед методів активного навчання, ефективних для занять з риторики, важлива роль належить риторичному тренінгу, у ході якого вирішується питання розвитку особистості, вироблення у них специфічних комунікативних умінь як у представників тих професій, які передбачають інтенсивний контакт з іншими людьми.

Проблемі організації та проведення тренінгових занять присвячені роботи Д.Вагапової, І.Вачкова, А.Гірник, Н.Голуб, С.Єфремцевої, Ю.Жукова, А.Кречківського, Г.Марасанова, О.Прутченкова, Н.Хазратової та ін.

Тренінг дає змогу виробити й удосконалити вміння спілкування та взаємодії. Запровадження їх у практику викладання риторики сприяє більш

активному обміну знаннями, оволодінню системою професійно важливих умінь шляхом залучення студентів до діяльності, аналогічній майбутній професійній. Це дає змогу в процесі роботи одержати кваліфіковану пораду чи рекомендацію.

Основними методами тренінгу є різні види дидактичних ігор, групові дискусії, вправління тощо. Цінність та ефективність тренінгу залежить від послідовності застосування вправ та ігор, їх сценарію, тактики ведучого, творчого підходу до проведення занять [39, с.239].

Зважаючи на пріоритети сучасної освіти, серед яких – формування у студентів здатності до самоосвіти і саморозвитку, важливу роль відводимо рефлексії, важливість якої вчені пояснюють тим, що вона дає змогу студентам усвідомити свою індивідуальність, унікальність і призначення, навчає свідомо планувати свою діяльність, допомагає сформулювати одержані результати, визначити і перевизначити цілі подальшої роботи, скоректувати свій освітній шлях. Особливо актуальною видається рефлексія для системи дистанційного навчання, коли студентові потрібно надати механізми самоусвідомлення його діяльності. Рефлексія як метод навчання риторики може супроводжувати не тільки будь-яку мовленнєву дію, але й окремі її етапи. Оскільки риторичне навчання базується на освоєнні суб'єктом основних етапів (інвенція, диспозиція, елокуція, акція) мисленнєво-мовленнєвої діяльності, звичайно рефлексія супроводжує кожен етап, набуваючи певної специфіки, особливого вираження на кожному з них. Однак найбільш повно цей метод реалізується на останньому етапі – релаксації [25].

У руслі нашого дослідження важливим є усвідомлення студентами ролі риторичних умінь у майбутній професійній діяльності та можливість їх застосування при виконанні професійних функцій. Практика покликана максимально прискорити ознайомлення випускників з конкретними ділянками роботи в реальних умовах (на робочому місці), передовим педагогічним досвідом роботи вчителя початкової школи, напрямками, формами, методами цієї роботи. Професійна (педагогічна а організаційно-методична) практика в школі проводиться з метою вироблення в студентів первинних професійних умінь із

різних видів діяльності: навчальної, виховної, соціальної, діагностичної, методичної тощо. За час практики студенти знайомляться з навчально-виховним закладом (бесіда з адміністрацією, вчителями, вихователями); ознайомлюються із кабінетами, їх обладнанням й оформленням; вивчають документацію:

- плани роботи школи, учнівської організації, класовода, тематичних і поурочних планів вчителів-класоводів і виконують такі види педагогічної діяльності: вивчають психолого-педагогічні характеристики учнів і класного колективу на основі ознайомлення з особовими справами, щоденниками, класним журналом, творчими роботами учнів; спостерігають за школярами під час уроків та позакласних заходів, бесід з учнями, педагогами, батьками та ін. складають психолого-педагогічну характеристику на окремих учнів;

- планують свою навчально-виховну роботу на період практики (план проведення залікових уроків та виховних заходів та ін.);

- проводять навчальну й позанавчальну роботу з предметів (відвідують та аналізують уроки та позакласні заходи вчителів та студентів-практикантів); аналізують теми і розділи навчальної програми на період практики; вивчають необхідну наукову і методичну літературу; підбирають і виготовляють дидактичні матеріали; розробляють конспекти уроків; проводять уроки на високому науково-методичному рівні);

- беруть участь у роботі з батьками учнів (проводять індивідуальні бесіди з батьками, присутні на батьківських зборах);

- аналізують свою педагогічну діяльність і ведуть психолого-педагогічний щоденник, записуючи аналіз своєї роботи, роботи інших студентів, учителів, а також враження про окремих учнів та класний колектив;

- беруть участь у проведенні засідань методичних об'єднань учителів початкової школи, педагогічної ради, виробничих нарад; виступають зі звітами на підсумкових конференціях; готують всі матеріали і документи практики, здають їх керівникам-методистам.

Отже, педагогічна практика дала можливість сформуванню у студента професійні уміння, навички приймати самостійні рішення на конкретній ділянці

роботи в реальних умовах шляхом виконання різних обов'язків, властивих його майбутніх професійній, організаційно-управлінській та громадській діяльності.

Велику роль у сучасному освітньому процесі відіграють нові інформаційні технології, що відкривають студентам доступ до багатьох джерел інформації, підвищують ефективність самостійної роботи, створюють усі умови для творчої діяльності та формування професійних умінь і навичок.

Отже, основними формами здійснення риторичної підготовки студентів є різні види лекцій (проблемна та проектна лекції, міні-лекція, лекція-бесіда, лекція-дискусія) та практичних занять (тьюторсько-практичне, частково-пошукове та дослідне), самостійна робота студентів, консультації, педагогічна практика.

У процесі формування риторичних умінь застосовуються різні види контролю (вхідний, поточний та підсумковий). М.Фіцула наголошує, що «головна мета контролю як дидактичного засобу управління навчанням – забезпечення його ефективності, приведення до системи знань, умінь, навичок, самостійного застосування здобутих знань на практиці, стимулювання навчальної діяльності студентів, формування у них прагнення до самоосвіти. Ефективність контролю забезпечується дотриманням певних вимог, серед яких індивідуальний характер контролю, систематичність, об'єктивність, гласність, всебічність тощо» [90, с.192 – 196].

Отже, описаний технологічний підхід формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи включає такі етапи: теоретико-аналітичний, навчально-моделювальний, корекційно-реалізаційний. Основними формами педагогічної взаємодії з метою формування риторичних умінь у студентів є різні види лекції, практичні заняття, самостійна робота студентів, консультації, тренінг, педагогічна практика. Провідними методами формування риторичних умінь є метод вправ, метод ігрових атрибутів, кейс-метод, мозкова атака, проектний метод, навчальні публічні виступи, бесіди, дискусії, диспути, аналіз педагогічних ситуацій тощо. З метою регулювання процесу риторичної підготовки передбачено різні види контролю (вхідний, поточний, підсумковий).

У результаті поетапної риторичної підготовки студенти поступово набувають запланованої системи риторичних умінь.

Риторичні вміння формуються тільки в результаті цілеспрямованої системи роботи, яка базується на спеціальних методах і засобах. Добір технології навчання, методів і засобів мотивується сучасними суспільними запитами і завданнями, що ставляться перед вищою школою. Активне впровадження у навчально-виховному процесі інтерактивних методів пояснюється орієнтуванням на розвиток пізнавального потенціалу особистості, формування навичок самостійної навчальної діяльності, здатністю впливати на внутрішню структуру особистості (мотивацію, ціннісні настанови, інтереси й потреби).

Висновки до другого розділу

Таким чином, нами проаналізовано до вибраного об'єкту дослідження компоненти риторичних умінь майбутніх учителів початкової школи, розроблені А.Первушиною. Структура риторичних умінь вміщує три взаємопов'язаних компоненти: мисленнєвий – передбачає формування творчого мислення, яке поєднує в собі образне і словесно-логічне, розвиток індивідуальних якостей мислення особистості; мовленнєвий – включає оволодіння технікою мовлення, розвиток якостей мовлення, досягнення мовленнєвої виразності; комунікативний – забезпечується сукупністю перцептивних, інтерактивних та емоційно-експресивних умінь та навичок, а також такими комунікативними якостями особистості як комунікабельність, контактність, діалогічність, ініціативність тощо.

З метою ефективного формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи описано технологічний підхід формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи. Реалізація даного підходу включає такі етапи: теоретико-аналітичний, навчально-моделювальний, корекційно-реалізаційний.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження з формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи дозволяють зробити такі загальні висновки:

1. Проаналізувавши стан дослідження проблеми в психолого-педагогічній літературі та практиці викладання у вищій школі, ми дійшли висновку, що тільки в кінці ХХ ст. демократичні перетворення суспільства викликали реформування вищої освіти України; до навчальних планів ЗВО, спрямованих на поліпшення результатів професійної підготовки висококваліфікованих кадрів, були включені навчальні предмети. Серед таких предметів почесне місце посіла риторика; в цей час виходять друком спеціальні програми, посібники та методичні розробки з цього предмету.

На сучасному етапі підготовки висококваліфікованих випускників особливої актуальності набуває взаємодія у навчально-виховний процес загальноосвітніх і спеціальних дисциплін. Реформування вищої освіти в Україні виявляється у впровадженні в навчальні плани ЗВО предмету «Риторика», який сприяє творчому удосконаленню особистості студента педагогічного факультету, зокрема формуванню його риторичних умінь.

2. Комунікативно-риторичні аспекти професійної діяльності вчителя початкової школи вимагають цілеспрямованої риторичної підготовки майбутніх фахівців, формування в них відповідних риторичних умінь у процесі навчання у ЗВО.

Представлені в сучасній науці підходи до розуміння риторики й концепції риторичної діяльності дозволяють підійти до визначення риторичних умінь майбутніх учителів початкової школи як здатності учителя виконувати педагогічну діяльність з майстерним використанням риторичних прийомів і засобів (якість голосу, фонаційне дихання, чітка дикція, відповідна інтонація), враховуючи вікові та індивідуальні особливості учнів початкових класів, спираючись на раніше набуті фахові знання і навички.

Визначено систему необхідних і достатніх риторичних умінь учителів початкової школи, сформованість яких забезпечує професійну риторичну компетентність, уможлиблює ефективне здійснення педагогічної діяльності та сприяє особистісному становленню майбутніх учителів початкової школи.

3. Результати констатувального етапу дослідження свідчать про те, що риторичні вміння майбутніх учителів початкової школи є недостатніми. Зокрема, позначаються слабкість цільових установок та мотивації студентів щодо риторичної підготовки, неусвідомленість важливості риторичних умінь у майбутній професійній діяльності, малий досвід публічного мовлення. Рівень риторичних умінь студентів співвідноситься з рівнем розвитку їх творчого мислення, мовленнєвих і комунікативних якостей. У ході дослідження було встановлено, що в риторичній діяльності студенти стикаються з численними труднощами.

4. На основі структури риторичної діяльності проаналізовано структуру риторичних умінь, що є синтезом трьох компонентів: мисленнєвого, мовленнєвого й комунікативного.

Технологічний підхід формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі фахової підготовки представлений сукупністю послідовних компонентів (цільовий, завданнєвий, суб'єктний, основні етапи, організаційно-дидактичний, процесуальний чи технологічний, діагностично-результативний). Технологічний підхід до формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи ілюструє цілісна модель, яка має прагматичний характер, містить конкретні педагогічні умови формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі фахової підготовки.

Описані особливості формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи, є цілісним, послідовним процесом і передбачає: дотримання принципу наступності і перспективності: школа – ЗВО – самоосвіта; особистісно орієнтованого змісту освіти; орієнтації навчального процесу на потребно-мотиваційну сферу студента; урахування фахової специфіки; впровадження

кредитно-модульної технології, інтерактивних форм і методів навчання у поєднанні з традиційними; створення умов для самостійної роботи студентів; високий рівень фахової підготовки викладача.

За визначеною технологією формування риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи здійснюється у три етапи: теоретико-аналітичний (оволодіння теоретичними й прагматико-процедурними знаннями), навчально-моделювальний (формування комплексних риторичних умінь на основі набутих знань, навичок і початкових умінь), корекційно-реалізаційний (корекція сформованих риторичних умінь у процесі їх реалізації в нових, нестандартних умовах). Основними формами процесу формування риторичних умінь є різні види лекцій (проблемна та проектна лекції, міні-лекція, лекція-бесіда, лекція-дискусія) та практичних занять (тьюторсько-практичне, частково-пошукове та дослідне), тренінг, самостійна робота студентів, консультації, педагогічна практика; найбільш ефективними методами – проблемний виклад лекцій, вправляння, метод ігрових атрибутів, кейс-метод, мозкова атака, аналіз педагогічних ситуацій, публічні виступи, проектний метод, бесіди, дискусії, риторичний аналіз, риторичні розминки, міні-викладання тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович С.Д. Риторика : [учеб. пособ.]. Черновцы : Рута, 2000. 84 с.
2. Аверинцев С.С. Риторика и истоки европейской литературной традиции : [кн. для читателей интересующихся риторикой]. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 448 с.
3. Адамов Е.А. Личность лектора: [науч.-поп. изд. для лекторов, преподавателей и слушателей народных университетов, школ молодого лектора]. М.: Знание, 1995. 64 с.
4. Александров Д.Н. Риторика: [учеб. пособ. для студ. вузов]. М.: ЮНИТИ – ДАНА, 1999. 534 с.
5. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : [підруч.]. К.: Либідь, 1998. 560 с.
6. Античные риторики: [собрание текстов, статьи, комментарии и обобщения] / [под ред. А.А. Тахо-Годэ.] М.: Изд-во МГУ, 1998. 352с.
7. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Центр навчальної літератури, 2019, 284с.
8. Афоризмы: по иностранным источникам: [кн. для широкого круга читателей] / [сост. П.П. Петров, Я.В. Берлин; предисл. Н.М. Грибачева]. – [3-е изд., перераб. и доп.]. М.: Прогресс, 1995. 496 с.
9. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення: [навч. посіб. для студ. ун-тів]. Львів: Світ, 1990. 232 с.
10. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики : [монография для филологов]. М.: Наука, 1991. 216 с.
11. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком : [монография для специалистов, представляющих гуманитар. науки]. М.: «Искусство», 1992. 199 с.
12. Вагапова Д.Х. Риторика в интеллектуальных играх и тренингах : [учеб. пособ. для препод. и учеников школ, лицеев, гимназий, ин-тов] М.: Цитадель, 2001. 460 с.

13. Вайнола Р. Творча гра як засіб розвитку у студентів професійно-педагогічних умінь // Професійна підготовка студентів педагогічних інститутів до виховної діяльності: [зб. наук. статей]. К., 2006. С. 85–93.
14. Вандишев В. М. Риторика у філософсько-комунікативному вимірі. Київ : Кондор, 2017, 492 с.
15. Вандишев В.М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять: [навч. посіб. для широкої аудиторії студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться історією та сучасним станом розвитку ораторського мистецтва]. К.: Кондор, 2003. 264 с.
16. Вікова та педагогічна психологія : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. усіх рівнів акредитації]. К.: Каравела, 2006. 344 с.
17. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: [метод. посіб. для студ. магістр.]. К.: Центр навчальної літератури, 2003. 316 с.
18. Газман О.С. В школу – с игрой : [учеб.-метод. пособ.]. Харитоновна М.: Просвещение, 1991. 125 с.
19. Гальперин Г.Я. Введение в психологию : [учеб. пособ. для вузов]. М.: «Книжный дом «Университет», 1999. 332 с.
20. Гетманова А.Д. Логика : [учеб. пособ. для пед. учеб. завед.]. М.: Новая школа, 1995. 416 с.
21. Гірник А.М. Тренінг комунікативних умінь (методичні матеріали) // Практична психологія та соціальна робота. 2011. №2. С. 11–16.
22. Глазунов С.В. Основи ораторського мистецтва та методики проведення навчальних занять: [навч. посіб. для вищ навч закл.]: РВВ ДНУ, 2011. 144 с.
23. Гойхман О.Я. Теория и практика референтской деятельности : [учеб. пособ. для студ. вузов, обуч. по спец. «Связи с общественностью»]. М.: ИНФРА М, 1999. 272 с.
24. Голуб Н.Б. Ідеал сучасного вчителя: мовно-риторичний аспект [Електронний ресурс]. Режим доступу: eprints.zu.edu.ua/1603/1/25.pdf

25. Голуб Н.Б. Риторика у вищій школі: [монографія для студ. вищ. навч. пед. закл., магістрів, аспірантів, учителів, викладачів і всіх, хто цікавиться проблемами риторики]. Черкаси: Брама–Україна, 2008. 400 с.
26. Голуб Н.Б. Теоретико-методичні засади навчання риторики у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (українська мова)». К., 2009. 36 с.
27. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: [методологічні поради молодим науковцям]. К.: АПН України, 1995. 45 с.
28. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник : [довідкове видання]. К.: Либідь, 1997. 376 с.
29. Грановская Р.М. Элементы практической психологии : [психологич. практикум] Л.: Изд-во ЛГУ, 1998. 564 с.
30. Гурвич С.С. Основи риторики : [навч. посіб. для студ. вузів]. К.: Вища школа, 1998. 173 с.
31. Зарецкая Е.Н. Деловое общение : в 2-х т.: [учебник]. М.: Дело, 2002. [Т. 1]. 696 с.
32. Зязюн І.А. Краса педагогічної дії : [навч. посіб. для вчителів, аспірантів, студ. серед. та вищ. навч. закл.]. К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. 302 с.
33. Капська А.Й. Педагогіка живого слова : [навч.-метод. посіб.]. К.: ІЗМН, 1997. 140 с.
34. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: [навч. посіб.]. К.: Вища шк., 2005. 304 с.
35. Ключев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : [учеб. пособ. для вузов]. М.: «ПРИОР», 1999. 272 с.
36. Коваленко С.М. Сучасна риторика : [навч.-практ. посіб. для учнів, учителів-філологів, студ. філол., пед., юрид. фак–в вищ. навч. закл.]. Т.: Мандрівець, 2007. 184 с.

37. Корнилова Е.Н. Риторика – искусство убеждать. Своеобразие публицистической речи античной эпохи : [учеб. пособ.]. М.: Изд-во УРАО, 1998. 208 с.
38. Кравець Л. Риторика : від джерел до сучасності // Дивослово, 2000. № 6. С. 44–46.
39. Кречківський А. Тренінг і його роль у навчанні студентів спілкуванню // Соціальна педагогіка і адаптивність спілкування : науково-методичне видання Суми: ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. с. 237–247.
40. Кузин Ф.А. Культура делового общения : [практ. пособ.]. М.: Ось–89, 1999. 239 с.
41. Культура фахового мовлення: навч. посібник, 2011, 528 с.
42. Кунч Зоряна : Риторичний практикум, Львів: Львівська політехніка, 2018, 212 с.
43. Куньч З. Й. Риторичний словник : [довідникове видання для студ. і науковців]. К.: Рідна мова, 1997. 341 с.
44. Лабунская В.А. Невербальное поведение (Социально-перцептивный подход) : [учеб. пособ. для препод., аспирантов и студ. психол. фак-в]. Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского ун-та, 1996. 135с.
45. Леонтьев А.А. Психологические механизмы и пути воспитания умений публичной речи : [науч.-метод. советы по теории и методике лекционной пропаганды]. М.: Знание, 1972. 39 с.
46. Максименко С.Д. Загальна психологія: [навч. посіб.]. К.: МАУП, 2000. 256 с.
47. Малышев С.Т. Обучение молодых лекторов : [сб. метод. упражн.]. М.: Знание, 1986. 64 с.
48. Маркичева Т.Б. Мастерство публичного выступления : [учеб. пособ.]. М.: Знание, 1999. 176 с.
49. Мафтин Л.В. Етнопедagogіка – Українознавство. Термінологічний словник. – Чернівці: Технодрук, 2015. 276с.
50. Мафтин Лариса, Предик Аліна, Шевчук Кристина. Педагогічний потенціал українських народних паремій //Педагогічні науки: теорія, історія,

інноваційні технології, 2019, Суми, № 10 (94), С. 160-176
<http://repository.sspu.sumy.ua/bitstream/123456789/8572/1/18.pdf>

51. Мацько Л.Г. Риторика : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. К.: Вища шк., 2003. 311с.
52. Меш Г.Ш. 10 уроків ораторської майстерності тим, хто вчиться виступати публічно : [наук-поп. та учбово-метод. вид.]. К.: Український НДІ проблем молоді, 1993. 46 с.
53. Мещеряков В.Н. Средства обучения риторике // Педагогическое речеведение : [словарь-справочник] : [под ред. Т.А. Ладыженской, А.К. Михальской; сост. А.А. Князьков]. [2-е изд., испр. и доп.]. М.: Флинта, Наука, 1998. С. 231.
54. Михайличенко Н.А. Основы риторики : [учеб. пособ. для учащихся гимназий, лицеев гуманитар. профиля, студ. вузов]. М.: ЮНТУС, 1994. 54 с.
55. Михальская А.К. Педагогическая риторика: история и теория : [учеб. пособ. для студ. пед. унив. и инст.]. М.: «Академия», 1998. 432 с.
56. Мурашов А.А. Речевое мастерство учителя. Педагогическая риторика : [учеб. пособ. для учителей школ и преподават. ин-тов и ун-тов]. М.: Педагогическое общество России, 1999. 394 с.
57. Мурашов А.А. Риторика : [хрестоматия – практикум]. М.: Рос. пед. агентство, 1998. 318 с.
58. Нагорна Г.О. Стратегічні і тактичні підходи до формування професійного мислення у майбутніх учителів // Педагогіка і психологія. 2006. №1 (10). С. 125–133.
59. Нісімчук А.С. Педагогічна технологія у сучасному вузі : [навч. посіб.]. К.: ІСДО, 1994. 124 с.
60. Ножин Е.А. Основы советского ораторного искусства : [кн. для тех, кому приходится выступать в большой и малой ауд.]. М.: Знание, 1991. 348с.
61. Олійник, Ольга. Сучасна ділова риторика. : навч. посібник, Київ: Кондор, 2018, 166 с.

62. Онищенко О. Особливості навчання шестиліток // Початкова школа. 2001. № 11. С. 39–41.
63. Ораторы Греции : [сборник] / [пер. с древнегреч. / сост. и науч. подгот. текстов М.Л. Гаспаров]. М.: Худ. лит., 1985. 495 с.
64. Основи загальної психології : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / [за ред. С.Д. Максименка]. К.: НППЦ Перспектива, 1998. 256 с.
65. Педагогічна риторика: історія, теорія, практика : монографія / За ред. О.А.Кучерук. Київ:КНТ, 2016. 258 с.
66. Первушина А.В. Формування риторичних умінь у майбутніх соціальних педагогів. Хмельницький, 2002. 248 с.
67. Пидкасистый П.И. Психолого-дидактический справочник преподавателя высшей школы : [справочно-метод. пособ. для преподават. высш. шк.]. М.: Педагогическое общество России, 1999. 354 с.
68. Пиз А. Язык телодвижений: как читать мысли людей по их жестам : [кн. для широкого круга читателей]. Новгород: Ай-Кью, 1992. 148 с.
69. Поварин С.И. Спор. О теории и практике спора: [кн. для широкого круга читателей]. СПб.: Лань, 1996. 160с.
70. Психология и педагогика : [учеб. пособ. для вузов] / [сост. и отв. ред. А.А. Радугин]. М.: Центр, 1999. 256 с.
71. Риторика: навч. – метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 344 с.
72. Рождественский Ю.В. Теория риторики : [учеб. пособ. для студ. гуманит. вузов]. М.: «Добросвет», 1997. 600 с.
73. Руденский Е.В. Социальная психология : курс лекций : [учеб. изд. для студ., аспирантов и практикам-социопсихологам]. М.: ИНФРА–М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1998. 224 с.
74. Савенкова Л.О. Педагогічна риторика: [навч. посіб.]. К.: КНЕУ, 2009.298 с.
75. Савостьянов А.И. Техника речи в профессиональной подготовке учителя: [кн. для учителя]. М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1999. 144 с.

76. Сагач Г. М. Риторика: навч. посіб. для студентів серед. і вищ. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2012. 568 с.
77. Сагач Г.М. Загальна риторика: Сучасна інтерпретація : [навч. посіб. для викладачів вузів, учителів, аспірантів, студентів]. К.: Товариство «Знання» України, 1992. [Ч. 1]. 143 с.
78. Сагач Г.М. Золотослів : [навч. посіб. для серед. і вищ. навч. закл.]. К.: «Райдуга», 1993. 378 с.
79. Сагач Г.М. Мистецтво ділової комунікації : [навч. посіб. для студ. економіч. спец., ділових людей і тих, хто прагне підвищити майстерність ділового спілкування]. К.: Київ. ін-т банкірів банку «Україна», 1996. 180 с.
80. Сагач Г.М. Риторика : [навч. посіб. для студ. серед. і вищ. навч. закл.]. [вид. 2-ге, перероб. і доп.]. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 568 с.
81. Сагач Г.М. Риторика в інтелектуальних іграх : [метод. рекомендац. для лекторів-методистів, игротехніків, широкий круг читателів]. К.: Знання, 1990. 28 с.
82. Семиченко В.А. Психологія мовлення : [навч. посіб.]. К.: «Магістр–S», 1998. 112 с.
83. Соловець Л. Роль фразеологізмів у збагаченні словникового запасу школярів // Початкова школа. 1999. № 11. С. 9– 12.
84. Сопер П. Основы искусства речи : [кн. для учащ. и студ. всех форм обуч.]. М.: Просвещение, 1992. 416 с.
85. Стернин И.А. Практическая риторика : [учеб. пособ. для студентов вузов]. М.: Изд. центр «Академия», 2003. 270 с.
86. Стец В.А. Основы ораторського мистецтва : [навч. посіб.]. Тернопіль: Економічна думка, 1998. 60 с.
87. Ткаченко Л.П. Риторика в системі професійного навчання : історія становлення навчальної дисципліни : монографія. Харків : Видавець Рожко С. Г., 2016, 428 с.
88. Тягнирядно Є.В. Риторичні вміння правників: теорія і практика : [монографія для викладачів, аспірантів, магістрів, а також науковців, які

- досліджують споріднені проблеми педагогіки вищої школи]. О.: ОДУВС, 2009. 188 с.
89. Філоненко М.М. Психологія спілкування: Підруч. для вищ. навч. закл. К.: Центр учбової літератури, 2018. 240 с.
 90. Фіцула М.М. Педагогіка : [навч. посіб. для студ. вищ. пед. закл. освіти]. К.: «Академія», 2000. 544 с.
 91. Хазагеров Т.Г. Общая риторика : Словарь риторических приемов. Курс лекций : [учеб. пособ. для студ. вузов обуч. по напр. «Филология»]. Ростов н/Д: Феникс, 1999. 320 с.
 92. Чепіга І.П. Учительні євангелія як жанр ораторського-проповідницького письменства // Мовознавство. 1995. № 6. С. 39–46.
 93. Чинники оптимізації освіти (коментар до затвердження Кабінетом Міністрів України Державної програми розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки) // Урядовий кур'єр. 2004. № 196. 15 жовтня.
 94. Щокін Г.В. Практична психологія менеджменту: Як робити кар'єру. Як будувати організацію : [навч.-практ. посіб.]. К.: Україна, 1994. 399 с.
 95. Юнина Е.А. Педагогическая риторика : [учеб. пособ.]. Пермь, ПОИПКРО, 1995. 268 с.
 96. Ягупов В.В. Методика навчання спілкуванню в управлінській діяльності : [навч. посіб.]. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 272 с.
 97. Янушкевич Ф. Технология обучения в системе высшего образования : [учеб. изд. для широкого круга лиц, интересующихся проблемами высшего образования]. М.: Высш. шк., 1986. 135 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Критеріальна характеристика рівнів сформованості риторичних умінь у майбутніх учителів початкової школи за кожним параметром

№ з/п	Параметри	Рівні	Критеріальна характеристика рівнів
1	Мотиваційний	Високий	Ставлення до риторичних умінь як до професійно необхідних для майбутніх учителів початкової школи, важливої умови самореалізації особистості має стійкий характер; виражені емоційно стійкі потреби й прагнення до оволодіння риторичні вміння, що виявляються в активності, наполегливості, ініціативності.
		Достатній	Ставлення до риторичних умінь позитивне, усвідомлюється їх значення як професійно необхідних; стійкі потреби щодо оволодіння ними; риторична діяльність, як правило, характеризується активністю, наполегливістю, ініціативністю.
		Середній	Ставлення до риторичної діяльності в цілому позитивне, потреба в оволодінні риторичними вміннями недостатньо чітко усвідомлена, а тому не стала стійким мотивом, що систематично спонукає до оволодіння цими вміннями; недостатня наполегливість та ініціативність у риторичній діяльності, нестійка активність.
		Низький	Значення риторичних умінь для майбутньої діяльності усвідомлюється слабо або ж зовсім не усвідомлюється, тому практично відсутні позитивна мотивація й вольові зусилля щодо оволодіння риторичними вміннями; дії студентів характеризуються безініціативністю, інертністю, небажанням долати труднощі тощо.
2	Змістовий	Високий	Знання про сутність риторичних умінь у монологічних, діалогічних та полілогічних формах глибокі, є надбанням свідомості особистості, внутрішньою детермінантою поведінки.
		Достатній	В цілому знання сутності риторичної діяльності й основних понять є усвідомленими і глибокими.
		Середній	Володіння основними знаннями з риторики, розуміння сутності риторичних умінь, їх складових; визнання відносної важливості риторичних умінь у майбутній професійній діяльності.

		Низький	Знання носять емпіричний характер.
3	М и с л е н н є в и й	Високий	Риторична діяльність характеризується логічною стрункістю, їй притаманні визначеність, несуперечливість, послідовність, обґрунтованість, переконливість викладу, чіткість і глибина аргументації; виявляються елементи своєрідності стилю та творчого підходу.
		Достатній	Риторична діяльність відповідає логічним вимогам, але інколи бракує оригінальності підходу, недостатньо розвинена творчість мислення.
		Середній	Спостерігається недостатня ясність і чіткість мислення, інколи проявляються порушення логічності та послідовності викладу, недостатня переконливість й аргументованість думок; відсутні прояви оригінальності й творчості.
		Низький	Риторичні дії виконуються на побутовому рівні без урахування логічних вимог; характерна невизначеність думки, порушується послідовність викладу, наявні суперечливі судження; слабка аргументованість та переконливість.
4	М о в л е н н є в и й	Високий	Мовлення правильне, характеризується ясністю, чіткістю, доцільністю, ємкістю, багатством вербальних засобів, образністю; високий рівень техніки мовлення.
		Достатній	Мовлення правильне, чітке, доцільне, ясне, але інколи недостатня художня образність стилю, трапляються недоліки техніки мовлення.
		Середній	У мовленні допускаються помилки, наявні слова- та звуки-паразити, проявляється багатослів'я, монотонність, порушення темпу, невідповідність інтонації та інші технічні упущення; мовленню бракує художньо-образної виразності й чіткості.
		Низький	Мовлення монотонне, нечітке, неясне, спостерігаються грубі порушення мовленнєвої норми; техніка мовлення розвинена слабо; відсутня образність мовлення.
5	К о м у н і к а	Високий	Риторичні дії узгоджені з особливостями аудиторії та конкретною ситуацією, виявляється здатність до емпатії, атракції, рефлексії; спілкування з аудиторією носить характер взаємодії; розвинені вміння саморегуляції; емоційно-експресивні прояви адекватні й сприяють ефективній риторичній діяльності.
		Достатній	Комунікативна поведінка в цілому адекватна, але інколи виявляється стереотипність риторичної діяльності, невідповідність вимогам нової ситуації та особливостям конкретної аудиторії.

	Т И В Н И Й	Середній	Не завжди мисленнєво-мовленнєва діяльність відповідає комунікативним вимогам; недостатні перцептивні вміння; помилки у виборі адекватних засобів впливу й організації взаємодії з аудиторією.
		Низький	Способи впливу на співрозмовників переважно неадекватні, контакт з аудиторією встановити не вдається, тому діяльність має односторонній характер; комунікативні якості не сформовані; значення емоційно-експресивних засобів не усвідомлюється і не контролюється.

Додаток Б

**Критеріальна характеристика рівнів сформованості риторичних умінь
у майбутніх учителів початкової школи та шкала їх оцінювання**

№ з\п	Рівні	Критеріальна характеристика рівнів сформованості риторичних умінь	Шкала оцінювання
1	Високий	<p>– Ставлення до риторичних умінь як до професійно необхідних для майбутніх учителів початкової школи, важливої умови самореалізації особистості має стійкий характер; виражені емоційно стійкі потреби й прагнення до оволодіння риторичними вміннями, що проявляються в активності, наполегливості, ініціативності;</p> <p>– знання про сутність риторичних умінь у монологічних, діалогічних та полілогічних формах глибокі, є надбанням свідомості особистості, внутрішньою детермінантою поведінки;</p> <p>– риторична діяльність характеризується логічною стрункістю, їй притаманні визначеність, несуперечливість, послідовність, обґрунтованість, переконливість викладу думки, чіткість і глибина аргументації; проявляються елементи своєрідності стилю та творчого підходу;</p> <p>– мовлення правильне, характеризується ясністю, чіткістю, доцільністю, ємкістю, багатством вербальних засобів, образністю; високий рівень техніки мовлення;</p> <p>– риторичні дії узгоджені з особливостями аудиторії та конкретною ситуацією, проявляється здатність до емпатії, атракції, рефлексії; спілкування з аудиторією має характер взаємодії; розвинені вміння саморегуляції; емоційно-експресивні прояви адекватні й сприяють ефективній риторичній діяльності.</p>	5,0 – 4,5 балів
2	Достатній	<p>Передбачається наявність основних показників, характерних для високого рівня. Однак застосування знань і навичок має стереотипний характер. У зв'язку з цим часто виявляється невідповідність риторичної діяльності вимогам нової ситуації та особливостям конкретної аудиторії.</p>	4,4 – 3,5 балів
3		<p>– Ставлення до риторичної діяльності в цілому позитивне, потреба в оволодінні риторичними вміннями недостатньо</p>	

	<p>С е р е д н і й</p>	<p>чітко усвідомлена, а тому не стала стійким мотивом, що систематично спонукає до оволодіння цими вміннями; недостатня наполегливість та ініціативність у риторичну діяльність, нестійка активність;</p> <p>– володіння основними знаннями щодо риторичної діяльності, розуміння сутності риторичних умінь, їх складових; визнання відносної важливості риторичних умінь у майбутній професійній діяльності;</p> <p>– спостерігається недостатня ясність і чіткість мислення, інколи виявляються порушення логічності та послідовності викладу, недостатня переконливість й аргументованість думок; відсутні прояви оригінальності й творчості;</p> <p>– у мовленні допускаються помилки, наявні слова- та звуки-паразити, інколи проявляється багатослів'я, монотонність, порушення темпу, невідповідність інтонації та інші технічні упущення, бракує художньо-образної виразності й чіткості;</p> <p>– не завжди мисленнево-мовленнева діяльність відповідає комунікативним вимогам; недостатнє володіння перцептивними вміннями: утруднення з рефлексією, емпатією, атракцією; виникають помилки у виборі адекватних засобів впливу й організації взаємодії з аудиторією; емоційно-експресивна поведінка часто не відповідає ситуації спілкування.</p>	<p>3,4 – 2,5 балів</p>
<p>4</p>	<p>Н и з ь к и й</p>	<p>– Значення риторичних умінь для майбутньої діяльності усвідомлюється слабо або ж зовсім не усвідомлюється, тому практично відсутні позитивна мотивація і вольові зусилля щодо оволодіння риторичними вміннями; знання носять емпіричний характер;</p> <p>– риторичні дії виконуються на побутовому рівні без урахування логічних вимог; характерні невизначеність думки, порушується послідовність викладу, наявні суперечливі судження; слабка аргументованість та переконливість міркувань;</p> <p>– мовлення монотонне, нечітке, неясне, спостерігаються грубі порушення мовленнєвої норми; техніка мовлення розвинена слабо; відсутня образність мовлення;</p> <p>– способи впливу на співрозмовників переважно неадекватні, контакт з аудиторією встановити не вдається, тому діяльність має односторонній характер; комунікативні якості не сформовані.</p>	<p>2,4 – 1,0 балів</p>

Додаток В

Анкета на виявлення труднощів у риторичній діяльності

Прізвище, ім'я та по батькові

студента _____

Інструкція. Проаналізуйте дані труднощі на основі їхньої важливості для подолання. Цифрою 1 відмітьте те, що найбільше перешкоджає, цифрою 2 – перешкоджає меншою мірою, цифрою 3 – труднощі, з якими ви не зустрічаєтесь зовсім:

<u>№ п/п</u>	<u>Характеристика труднощів</u>	<u>Ранг</u>
1	Важко визначитися з темою виступу	
2	Труднощі при формулюванні задуму, створенні концепції виступу	
3	Важко дати назву промові, особливо рекламну	
4	Труднощі при підборі необхідного для промови матеріалу	
5	Важко надати промові композиційної довершеності	
6	Не вмію вербалізувати й редагувати промову	
7	Важко підібрати доцільні приклади, щоб проілюструвати думку	
8	Не вмію прикрашати промову художньо-виразними засобами (естетизувати текст)	
9	Важко самостійно, без сторонньої допомоги, підготуватися до виступу Труднощі при моделюванні портрету аудиторії	
10	Важко адаптувати вже готову промову до певної аудиторії	
11	Не можу подолати аудиторний шок під час виступу	
12	Важко управляти своїми жестами, рухами, мімікою	
13	Не завжди вдається досягти бажаної емоційності та експресивності	
14	Важко стежити за культурою аргументації (втрачаю основну думку, відволікаюсь на інше, другорядне, забуваю)	
15	Не знаю, як зацікавити слухачів, завоювати увагу, викликати довіру	
16	Важко налагодити зворотній зв'язок, встановити контакт з аудиторією	
17	Не вдається тримати «контакт очей» зі слухачами під час виступу	
18	Не можу викликати слухачів на дискусію	
19	Розгублююсь, коли хто-небудь із слухачів зі мною не погоджується,	
20	суперечить Не вмію переконувати	
21	Не завжди пам'ятаю про надзавдання будь-якого публічного виступу	
22	(педагогічна проблема, виховний аспект, мораль) Важко бути артистичним, виявляти власну харизму	
23	Не вдається виглядати впевненим у собі	
24	Труднощі при аналізі промови, важко рефлексувати	
25		

Вправи та завдання на формування мисленнєвого, мовленнєвого й комунікативного компонентів риторичних умінь

Мисленнєвий блок вправ

1. Розкажіть, чим схожі між собою такі предмети (явища, поняття): *слива – абрикос; розповідь – роздум; злива – водограй – водоспад; прохання – наказ; місто – столиця; свобода – воля; троянда – шипшина.*

2. Дайте визначення таким поняттям: *країна, мистецтво, особистість, людина, студент, фахівець, освіта, товариш.*

Порівняйте дані вами визначення з тими, які є у словниках.

3. Прочитайте подані речення – фрагменти описів. Розвиньте думку, продовживши опис.

а) у видатній пам'ятці часів Київської Русі – Софіївському соборі в Києві – на фресці відновлено портретне зображення княгині Ольги. Її обличчя має досить суворий вигляд: великі очі, тоненькі темні, трохи вигнуті брови, прямий правильної форми ніс (О.Козуля).

б) а тим часом дощ напускався, крапотів, наче з ясного неба. Зашумів понад лісом, наближався тисячним кришталевим шерхотом, легко передзвонював у верховітті. Дедалі рясніше й рясніше бризкало на руки, на обличчя. Від кожної краплини радісний лоскіт перебігав струмом по всьому тілу (О.Гончар).

в) за невисокими пагорбами зеленим килимом лежить широка левада. По ній поросли верби розкішні, струмок біжить, а над ними пишається пишними кетягами червоних ягід калина. Похилилася над тим струмком калина, мов уклонилося йому за чисту, прозору воду.

Вбік від левади видніється глибоке провалля. Із нього віє холодом навіть у літній час (Л.Павленко).

4. Поясніть значення поданих слів, кожне слово введіть у контекст, який наочно підтвердить тлумачні значення: *адрес – адреса; авторитетний – престижний; близький – ближній; видатний – визначний – відомий; відзначати – звернути увагу; відносини – взаємини – стосунки – ставлення; відповідно до –*

згідно з; відсоток – процент; галузь – сфера; гуманний – гуманістичний; дума – думка – ставлення

5. Заповніть пропуски у даних висловах:

Де можна лантух, там ... не треба.

Аби можна було прикупити розуму, як ... на ярмарку, прикупив би його ... бодню.

І зерно, і людину легко з'їсти, а от ... важко.

Аби ж це мука, то ... наварили б, та сиру катма.

Хто варить лихо, той ... біду.

Воду скільки не вари, вона ... буде (Народна творчість).

6. Розкрийте лексичне значення поданих слів: *голос, гроші, лицемір, освіта, заздрість, мовчання, безсоння, бізнес, бюрократ, гумор, успіх, щастя, анекдот, життя, диво, олімп.*

7. Прочитайте подані назви виступів. Проаналізуйте їх, орієнтуючись на рекомендації, вміщені в довідці, і визначте, які з-поміж них сформульовані найвдаліше.

«Великий український поет», «Патріотизм у красномовстві Демосфена», «Культ українського народу», «Освічена людина – корисна людина», «Стратегія і тактика суперечки», «Добро», «Кавова рапсодія», «Загадковий світ Кетерини Білокур».

Довідка. Існують такі вимоги до формулювання теми виступу:

- назва виступу має якомога точніше відобразити його зміст;
- вона має бути чітка, зрозуміла, по змозі лаконічна й однозначна;
- назва повинна містити певну інтригу, щоб зацікавити аудиторію;
- у назві неприпустимо використовувати незрозумілі слова, надуживати іншомовною лексикою.

8. Спробуйте скласти колективний твір «Що я бачу за вікном». Усі студенти по черзі словесно малюють картину, яку вони бачать за вікном.

9. Прочитайте пам'ятку оратора-початківця. Доповніть її, додавши всі відомі вам способи, якими можна домогтися впевненості під час публічного виступу.

Пам'ятка

1) не втрачайте жодної нагоди виступити публічно: виступайте, виступайте, виступайте!

2) аналізуйте свою аудиторію (співрозмовника);

3) ретельно готуйтеся до кожного виступу. Чим більше часу йде на підготовку, тим менше підстав для хвилювання;

4) розробіть «заспокійливі», записи (план, основні дати, образні вислови, цитати тощо);

5) уявляйте свій успіх: уважну і вдячну аудиторію, впевнену усмішку на своєму обличчі, сильний і спокійний голос, повільний темп мовлення тощо.

6) тренуйтеся напередодні виступу;

7) використовуйте технічні засоби;

8) заздалегідь ознайомтеся з місцем виступу;

9) розслабтеся, відпочиньте, уникайте будь-яких подразників.

10. Доберіть цитати, афоризми, які, на Ваш погляд, доречно застосовувати у вступній частині виступу на тему: «Мати гарну освіту – престижно».

11. Висловіть згоду з думкою співрозмовника.

Наше місто останнім часом стало чистіше.

У нашому місті, на жаль, мало можливостей для цікавого відпочинку молоді.

Добре було б побувати теплої весняної днини в долині нарцисів чи серед бузкового буйноцвіття.

Читати книжки корисніше, ніж дивитися телевізор.

12. Заперечте висловлені тези.

Добра освіта належно поцінована нині.

Мобільний телефон – потрібна кожному річ.

Найкращий вид відпочинку – туризм.

Поступливість – риса слабкої людини.

13. Підготуйте оригінальний вступ до пояснення нового матеріалу на уроці.

Мовленнєвий блок вправ

1. Намагайтеся дотримуватися умов правильного дихання під час публічного мовлення, сформульованих Н.Бабич.

УМОВИ ПРАВИЛЬНОГО ДИХАННЯ ОРАТОРА

- 1) *вдихати повітря через ніс слід вільно, безшумно.*
- 2) *починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту; це позбавить від «позачергового» вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання.*
- 3) *не допускати, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) – це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витрачати повітря слід економно і рівномірно. Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.*
- 4) *пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже – сила звучання голосу.*
- 5) *вдихати і видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).*

2. Проаналізуйте гігієнічні правила. Намагайтеся дотримуватися їх під час публічного виступу:

- 1) *не слід читати вголос чи промовляти у не провітреному, душному, з надто сухим повітрям приміщенні;*
- 2) *дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики: сила звуку залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;*

3) оскільки надлишок повітря утруднює утворення звуку, не слід набирати в легені надто багато повітря;

4) поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще – стояти), грудна клітка не стиснута, голова піднята;

5) не можна надмірно підсилювати голос – напружувати голосові зв'язки, бо це вимагатиме напруження і від дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення;

6) не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення – у стані афекту дихання не може бути правильним .

3. Щоб розвинути дихання, виконуйте такі вправи:

– вдихати швидко носом, видихати ротом (губи трубкою) повільно;

– видихати, рахуючи вголос якнайдовше;

– швидко вдихнути, а видихати порціями, ніби задмухуючи свічки;

– порційне вдихання;

– видихати, вимовляючи вголос звуки: **з, ж, б, дт, вж, рбка, рбо, тчка, тчко,**

дмка тощо.

4. Для тренування дикції корисні такі вправи:

– вимовляти по черзі всі голосні звуки;

– вимовляти йотовані в такій послідовності: **є, я, ю, ї, й;**

– промовляти голосні, ніби полощучи горло;

– тренувати вимову окремих звуків чи звукосполучень, наприклад, **д – т, б – п, г – х, аб, аби, абе, абу** тощо.

5. Промовте фрази «Добрий день!», «Будьте здорові!», «Як себе почуваєте?», «Сьогодні заняття відмінюються», змінюючи їх мелодику: відхиляючи голос вгору, вниз, встановлюючи його на середньому регістрі, а потім – навпаки.

6. Прочитайте подані уривки. Знайдіть і проаналізуйте вжиті в них тропи і фігури.

а) небагато свят має людське серце, і найбільше з них – кохання; в одних воно розквітає, мов дивовижна іванокупальська папороть, у других –

пристрасним гіркуватим полином, а в третій – рахманним спокоєм, що народжує лагідних доброоких дітей, які найбільше люблять ходити за плугом, сіяти зерно, садити сади (М.Стельмах).

б) перед людиною відкрилася радість життя тому, що вона почула шепіт листя і пісню цвіркуна, гомін весняного струмочка і переспіви срібних дзвіночків жайворонка в гарячому літньому небі, шерхит сніжинок і стогін заметілі, лагідний плюскіт хвиль і урочисту тишу ночі – почула і, затамувавши подих, слухає сотні і тисячі років чудесну музику життя! (В.Сухомлинський).

7. З'ясуйте, яка роль у нашій мові відводиться порівнянню. Чи часто ви використовуєте їх? Доберіть порівняння до таких слів.

Дитина, родина, земля, настрої, місто, свобода, троянда.

8. Спробуйте скласти свою власну скоромовку. В чому її складність? Навчіться її правильно вимовляти.

9. Інтонаційна вправа.

Подані речення вимовляйте по черзі з різною інтонацією (де це доречно – страху, захоплення, гніву, обурення, роздратування, зверхності, поваги, втоми, байдужості).

Я не знайома з Вами. Ви доклали багато зусиль до цієї справи. Ви добре обізнані у цьому питанні. Я багато знаю про вас. Я врахую це в подальшій роботі. Я не можу більше тут залишатися. Добрий вечір.

10. З'ясуйте, чи логічно побудовані наведені конструкції чи нормативні вони граматично.

Трохи синюватий, децю звичайнісінький, дуже здоровенний, сильно зеленуватий, децю дорогуватий, дуже білесенький, трохи здоровий, сильно довгуватий, занадто добрий, трохи солодкуватий, солодкувато-кислий, суха вода, сухий спирт, мокра вода.

Комунікативний блок вправ

1. «Мозковий штурм»

Мета вправи – на основі колективного мислення визначити відмінність і схожість усної та письмової форм мовлення, виявити потребу відмовлятися в усних виступах від письмового тексту.

Завдання – заповніть таблицю, вислухавши точку зору кожного студента в мікрогрупі, і зробіть загальні висновки:

Запитання	Варіанти відповідей групи	Варіанти відповідей інших груп	Варіанти відповідей викладачів
У чому схожість між усною та письмовою формою мовлення?			
У чому різниця між усною та письмовою формою мовлення?			
Назвіть основні недоліки усного мовлення			

2. «Думка одна, а способів вираження її в мовленні?.. Один?»

Мета вправи – навчитися виражати одну і ту ж думку різними мовними засобами.

Візьміть будь-яке нескладне висловлення, наприклад, «цьогорічна зима буде дуже холодною». Студенти повинні запропонувати декілька варіантів передачі цієї ж думки іншими словами. При цьому жодне слово даного висловлення не повинне вживатися в інших реченнях.

Ведучий слідкує за тим, щоб не змінювався сенс висловлювання, не використовувалися одні і ті ж слова. Перемагає той, хто запропонує більше варіантів вираження висловлення.

3. «Пишу, пишу реферат із наукової проблематики...»

Мета вправи – навчитися працювати в жанрі реферату із наукової проблематики.

Проблемна ситуація: користуючись довідковою літературою, дайте визначення жанру «реферат», назвіть види рефератів, вкажіть, за якими ознакам виділяють види рефератів.

Підготовчий етап: ознайомтеся зі структурою реферату і дайте аналіз двох рефератів з точки зору відповідності їх смислового компоненту:

- 1) актуальність проблеми, якій присвячений огляд;
- 2) перелік робіт, присвячених проблемі;
- 3) опис основних підходів;
- 4) виклад сутності різних точок зору;
- 5) порівняння точок зору;
- 6) ставлення до точок зору, які розглядаються;
- 7) умотивований вибір точок зору.

Кожна мікрогрупа отримує 2 варіанти оригіналів студентських рефератів: один – близький до зразку (смислового компоненту), інший – зі значними відхиленнями від смислового компоненту.

Ігровий етап. Кожна група, використовуючи робочі матеріали, складені при роботі над риторичним аналізом статей, колективно розробляє план і пише реферат на тему «Педагогічна риторика».

Обговорення результатів роботи ведеться у формі ділової гри.

4. «Привабливість»

Мета: розвивати рефлексію, вчитися проявляти власну харизму.

Кожен студент отримує завдання: уявити, що через декілька хвилин йому необхідно буде виконувати функції керівника заняття й у зв'язку з цим подивитися на себе очима інших студентів. Бажано, щоб у студентів була можливість попрацювати при цьому із дзеркалом. Фіксуються відчуття, що викликаються відповідним образом, і пропонується зробити цей образ більш привабливим. Можливий такий варіант роботи над собою: «зробіть зусилля, щоб ввійти в образ привабливої людини. В очах горить веселий вогник. Сонячна радість життя заповнює душу й тіло. На обличчі – приємна дружня посмішка. В усьому тілі джерелом б'є енергія. Хода весела, швидка, тіло легке, як пір'їнка.

Постава спортивна. Це дуже цікава, неповторна людина. З нею хочеться спілкуватись, її хочеться наслідувати. Весь її вигляд свідчить про високу зовнішню і внутрішню культуру».

5. «Моє улюблене заняття» (комунікативний тренінг)

Мета вправи – аналіз мовленнєвої поведінки кожного з учасників.

Хід гри складається з трьох етапів:

1. Аналіз мовленнєвої поведінки ораторів різного типу з відеозапису.

Один із студентів чи група з 2 – 3 студентів відслідковує одну із якостей: екстравертність, гнучкість мислення, вміння переборювати аудиторний страх, толерантність, емпатію, відкритість, стиль спілкування.

2. Виступ учителя на тему «Моє улюблене заняття», створюючи психологічний настрій довіреності і відкритості.

3. Виступ студентів і аналіз даних монологів по зразку з 1-м етапом (виступ може бути записаний на відео і прослуханий в цьому випадку двічі).

Примітка: якщо той, хто виступає не дав можливості для аналізу перерахованих вище якостей, – той, хто аналізує може поставити йому запитання, яке дає можливість проявити дану якість, тобто ставить цим запитанням автора виступу у відповідну мовленнєву ситуацію.

Бланк-схема оцінки публічного виступу

Прізвище, ім'я та

по-батькові студента _____

Група _____

Тема промови _____

За даними критеріями оцініть промову за 5-бальною шкалою:

№ п/п	Критерії оцінки промови	Бали
1	Актуальність проблеми, новизна підходу, компетентність автора у темі	
2	Врахування особливостей аудиторії	
3	Композиція промови (логічність і послідовність викладу, співрозмірність частин, доцільність вступу та заключення)	
4	Аргументованість тези (логіка доведень, адекватність прикладів тощо)	
5	Техніка мовлення (голос, дикція, дихання, інтонація)	
6	Мовленнєві якості (правильність, точність, ясність, доцільність, простота, ємність тощо)	
7	Виразність (образність) мовлення (фігури, тропи)	
8	Вміння встановити контакт з аудиторією	
9	Вміння управляти власною поведінкою (емоційно-експресивні вміння, саморегуляція)	
10	Вміння відповідати на запитання в кінці промови й вести дискусію	
Всього		

Рецензент _____

Бланк-схема оцінки вміння вести бесіду

Тема бесіди _____

Мета _____

Вид _____

Учасники _____

На основі даних критеріїв оцініть ефективність бесіди за 5-бальною шкалою:

№ п/п	Критерії оцінки бесіди	Бали
1	Підготовка до бесіди, прогнозування її ходу та результатів	
2	Доцільність та ефективність вступу	
3	Ступінь налагодження контакту із співрозмовником (аудиторією)	
4	Коректність та ефективність запитань	
5	Обґрунтованість відповідей	
6	Послідовність і логічність ведення бесіди	
7	Адекватність сформульованих висновків	
8	Мовленнєва культура співбесідників	
9	Комунікативна культура співбесідників	
10	Загальна ефективність бесіди відповідно до її мети	
	Всього	

Рецензент _____

Тестові матеріали

Який Ви оратор?

Оцініть свої риторичні навички та уміння (оцінка виставляється в балах від 1 до 5):

- 1) орієнтуватися в мовленнєвій ситуації;
- 2) вести розгорнутий монолог;
- 3) імпровізувати;
- 4) вирішувати поставлені комунікативні завдання;
- 5) володіння полемічним мистецтвом;
- 6) проводити риторичний аналіз;
- 7) виступати експромтом;
- 8) володіння невербальними засобами спілкування;
- 9) виступати в незнайомій аудиторії;
- 10) володіння етикою оратора;
- 11) вести ефективну бесіду на будь-яку тему;
- 12) володіння культурою конструктивного діалогу та полілогу (диспут, полеміка, дискусія).

Результати:

1 – 20 балів – Ви слабкий оратор. Вам необхідно дуже багато працювати.

21 – 40 балів – Ви досягли певних успіхів у процесі риторичної підготовки, але у Вас стільки ж і прогалин у володінні риторичними уміннями.

41 – 60 балів – якщо Ви об'єктивно і чесно оцінили свої можливості, то Ви гарний ритор, але не має межі самовдосконаленню.

Анкета

1. Риторика – це...
2. Видатні ритори:
3. Риторичні уміння – це...
4. Риторичні навички – це...
5. Експромт – це...
6. Особливості публічного виступу:
7. Структура виступу промовця:
8. Імпровізація – це...
9. Засоби невербального спілкування:
10. «Риторичний прийом» – це...
11. Що заважає сприйманню мовлення?
12. Що сприяє переконливості мовлення?
13. Риторична етика – це...
14. Основні прийоми переконання:
15. Етапи підготовки промови:
16. Види промов:
17. Діалог – це...
18. Монолог – це...
19. Полілог – це...
20. Першоджерела з риторики:
21. Зв'язок риторики з іншими науками:
22. Фази творчої діяльності оратора:
23. Місце риторики в професійній діяльності вчителя:
24. Чи відвідували б Ви навчальну дисципліну «Риторика», якщо вона була б необов'язковою?
25. Чи займаєтеся Ви самоосвітою, зокрема й риторичною?

Тест «Чи приємно з Вами спілкуватися?»

Дайте відповіді на запитання – «так» або «ні».

1. Ви любляете більше слухати, аніж говорити?
2. Ви завжди можете знайти тему для розмови навіть з незнайомими людьми?
3. Ви завжди уважно слухаєте співрозмовника?
4. Чи любите Ви давати поради?
5. Якщо тема розмови Вам не цікава, чи покажете Ви це співрозмовнику?
6. Чи дратуєтесь, коли Вас не слухають?
7. Чи з будь-якого приводу у Вас є власна думка?
8. Якщо тема розмови Вам не знайома, Ви підтримуєте її?
9. Ви любите бути в центрі уваги?
10. Ви гарний оратор?

Відповідь: на позитивні відповіді на запитання 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10 – зарахуйте собі 1 бал. Бали складіть.

Результати:

1 – 3 бали. Важко сказати, чи Ви такі мовчазні, що з Вас слова не витягнеш, чи, навпаки так любите спілкуватися, що Вас уникають. Але факт залишається фактом: спілкуватися з Вами не завжди приємно і завжди складно. Вам необхідно над цим задуматися.

4 – 7 балів. Ви, можливо, і не дуже любите спілкуватися, але Ви уважний і приємний співрозмовник. Хоча буваєте і не в гуморі, але не вимагаєте у такі хвилини до себе ніякої додаткової уваги.

8 – 10 балів. Ви, мабуть, один з найбільш приємних у спілкуванні людей. Виникає тільки одне запитання: Ви дійсно так любите спілкуватися, чи Вам, іноді доводиться грати на сцені.